

XVII. YÜZYILDA TEKKE-MEDRESE MÜNÂSEBETLERİ AÇISINDAN SİVÂSÎLER - KADI-ZÂDELİLER MÜCÂDELESİ

Cengiz GÜNDOĞDU*

Osmanlı idâresinin, kuruluşundan itibaren genelde dînî, fikrî ve tasavvufî hareketlere karşı oldukça müsamahakâr ve hoşgörülü davrandığı bilinmektedir. Bu hoşgörü ve saygı neticesinde gerek ulemâ, gerek tasavvuf ehli, gerekse farklı düşünce hareketleri faaliyetlerini rahat bir ortamda sürdürme imkânı bulmuşlardır.

Kuruluşundan itibaren Osmanlı idâresinin mutasavvıflara ve ulemâya karşı takındığı bu tavır, devletin çeşitli bölgelerinde tasavvuf ehline kendi tarikatlerinin hareket tarzlarını ve düşüncelerini yayma imkân ve fırsatını verirken, pek çok medresenin de açılıp faaliyet göstermesi ve ilmfî hayâtın gelişmesi hususunda etkili olmuştur. Böylece gerek tarikatler gerekse medreseler, XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen zamân zarfında memlekette görülen alâka ve desteği de yanına alarak daha kuşatıcı bir havaya bürünmüştür¹. Bu dönemlerde tekke-medrese münâsebetlerinde, iş, fikir ve zikir berâberliği yanında, mekân birliği de sözkonusu olmuş, din, düşünce ve idâre hayâtımızda, uzun asırlar tekke ve medrese etkisi atbaşı berâber devam etmiştir².

Hülâsa, kuruluş ve gelişme yıllarında devlette hâkim olan irâde medrese ile tekke arasında tefrîkin yapılmasına imkân vermeyip, aksine her ikisine de gereken itibârı gösterirken³, pâdişâhlar ve devlet ileri gelenleri, şeyhlerle olan yakınlıklarını ulemâ ile de sürdürmüş, birinin elini öpmeyi saygı ve hürmet telakkî ederken, diğerinin atının ayağından sıçrayan çamuru iftihâr vesilesi olarak kabul etmiş ve aynı kaftanın son elbisesi olarak saklanmasını isteyebilmişlerdir⁴. Böylece onlar bu davranışlarıyla ulemâ ile meşâyih arasında vahdetin devamına da ne kadar önem verdiklerini göstermişlerdir. Diğer taraftan farklı

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1 Gündüz, s. 28; Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 105-106; a. mlf., "Türkiye'nin Dini Tarihine Umumi Bir Bakış", IX/114.

2 Gündüz, s. 74; Demirci, s. 59.

3 Gündüz, s. 78.

4 Turan, II/82; Gündüz, s. 77.

düşünce hareketleri de devletin nizâmına ve şerîate muhâlif davranmadıkları sürece aynı hoşgörü ile karşılanmış ve barınma imkânı bulmuşlardır.

Bütün bu dönemlerde sultânların ve idârecilerin ulemâ, tasavvuf ehli ve farklı düşünce hareketlerine karşı hoşgörülerini yanında, ulemâ sınıfı ile mutasavvıflar arasında da aynı hoşgörü ve saygının olduğu görülür.

Nitekim H. Kamil Yılmaz'ın da ifade ettiği gibi; ilim erbâbı medreselerde ders okutup şer'î ilimleri halka ta'lîm ederken; tarikat ehli, meşâyih ve dervişler de tekke ve zâviyelerde zikir, fikir ve sohbet meclisleri ile irşâd hizmetlerini yürütmüşlerdir. Bu devirlerde gerek tarikat erbâbının gerekse ulemânın şer'î ilimlere vâkıf; hattâ bu ilimlerde yüksek derecelerde bulunmaları, tekke erbâbı ile medrese mensupları arasında kayda değer münâkaşaların zuhûruna imkân bırakmamıştır⁵. Hattâ bâzen yıllarını müderrisliğe vermiş bir çok ilim adamı, sonraları tasavvuf yolunu seçerek irşâd hizmetlerini tekkelerde sürdürürken bâzen de tekke mensubu kişiler medreselerde ders vermek sûretiyle bu birliği tamamlamaya çalışmışlardır⁶.

Başlangıçta her iki müessese mensupları arasında ufak bazı fikrî tartışmalar olsa bile, bunlar meslek ve meşreb ayrılığına dayanan fikrî ayrılıklar durumunda olup, kitlelere yansımış değildir.

Ancak bu iki müessese mensupları arasında çıkan ayrılıkların fikrî alandan çıkıp hissi-yâta dökülmesiyle birlikte, zamanla dengenin mutasavvıflar aleyhine bozulmaya başladığı ve toplumsal bir problem haline dönüştüğü etüdümüzün ilerleyen bölümleri incelendiğinde açıkça görülecektir.

Osmanlı'da bu iki zümre arasında ortaya çıkan ilk ayrılık hareketinin, XVI. yüzyılda Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573)'nin idâreye ve tarikat mensuplarına karşı cephe almasıyla başladığı söylenebilir.

Birgivî, İslâm geleneğine mal olmuş bâzı inançlar ile, örf ve âdetlere bid'at oldukları ve halkı İslâm'ın özünden uzaklaştırdıkları gerekçesiyle karşı çıkmış, ölümüne yakın dönemlerde İstanbul'a gelerek vezîr-i âzam ve diğer devlet ricâliyle görüşüp tavsiyelerde bulunmuş, idârî görevlerdeki ulemâyı bunlara engel olmamakla suçlamış ve onların şer'-i şerîfe sadakatlerini istemiştir. Birgivî tasavvufla uyuşmayan mizâcının etkisiyle bâzı tarikat çevrelerini de toplumdaki dinî soğumadan sorumlu tutmuş⁷, sûflilerin zikir esnâsında semâ' ve devrân yapımlarına şiddetle karşı çıkmıştır⁸.

5 Yılmaz, s. 24-25.

6 Baltacı, s. 585; Gündüz, s. 76; Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 88.

7 Ocak, "İbn Kemal'in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiye'sinde İlim ve Fikir Hareketi", s. 32; bkz. Aynî, s. 98-100; Bkz. Arslan, *İmam Birgivi*, s. 53vd.; Yüksel, VI/192.

8 Yurdaydın, *Türkiye'nin Dinî Tarihi*, s. 117.

Birgivi'nin görüşlerini, devrin Şeyhülislâmı Ebüssuûd Efendi (ö.982/1574) o zamâna kadar yerleşmiş nizâmı bozacağı düşüncesiyle reddetmiştir. Birgivi'nin aksine İslâmî geleneğe mal olmuş örf ve âdetleri tecviz eden Ebüssuûd Efendi, sûflerin zikir esnasında yaptıkları semâ' ve devrân konusunda ise onun görüşlerine iştirak etmiştir⁹.

Ebüssuûd Efendi'nin zikir esnâsında yapılan semâ' ve devrânın harâm olduğuna dair verdiği fetvâlar da bâzı tarikat çevreleri tarafından mukâbil risâlelerle cevâplandırılmıştır. Bilhassa Mevlevîler ve Halvetîler bu işin üstünde durmuş, semâ' ve devrânın meşrûluğunu savunarak bu münâkaşayı ilmî seviyede sürdürmeye çalışmışlardır.

Bütün bunlar karşısında Kâtip Çelebi, Birgivi'nin çabasını şu sözlerle özetlemektedir: "Teklifi örf ve âdete aykırı olduğundan hiç yararı olmayıp halkla başa çıkamadı."¹⁰

Birgivi'nin halkla başa çıkamayışı asıl vefâtından sonra devam etmiştir. Nitekim onun Birgi'deki kabri asırlardır önemli ziyâret yerlerinden birisi olmuş, kaderin garip bir tecellisi olarak Birgivi'nin hayâtı boyunca mücâdele ettiği bâzı davranış ve bid'atler kendi kabri başında huşuyla tekrarlanıp durmuştur.

Hulusi Lekesiz ise Birgivi'nin bu tavrını şu şekilde değerlendirmektedir:

"İnsanları ve davranışlarını, yaşadıkları devrin şartları ve özelliklerinden soyutlamak mümkün değildir. Birgivi aslında devletin genel gidişâtındaki aksaklıkları görmekle berâber, bunların sebep ve mahiyetlerini teşhis edememiş olması sebebiyle, tenkitlerini umûmiyetle günlük hayâta yönelik aksaklıklar üzerine yoğunlaştırmış ve dolayısıyla, halk üzerinde büyük bir etkisi olan tarikatleri bunlardan sorumlu tutmuştur."¹¹

Aslında Birgivi ehl-i sünnet çizgisindeki tasavvufa karşı değildir. O sûfi görünüp de bu işin ehli olmayanlara hücum eder. Nitekim sâdât-ı sûfiyyeden olan bâzı ilk dönem sûflerinden nakiller yapar¹² ve onların şerâat-tasavvuf berâberliğine âit görüşlerini aynen benimser¹³. Abdülganî Nablusî (ö. 1044/1731) Birgivi'nin itirazlarının ehl-i sünnet esaslarına bağlı tasavvuf büyüklerine karşı değil, tasavvuf adına bir yığın bid'at ve hurafe ortaya çıkaran sözde mutasavvıflara olduğunu söyler¹⁴. Hülâsa onun tasavvufî konulardaki bu hassas tutumu, fikh-ı zâhirdeki "sedd-i zerâyi" (zarar gelebilecek yolların kapatılması) prensibinin fikh-ı bâtına uygulanışı şeklinde değerlendirilebilir¹⁵.

9 Ocak, A. Yaşar, "Kadı-zâdeliler Hareketi", XIX/212.

10 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 106; a. mlf., *Mizân*, s. 106.

11 Lekesiz, XI/24-25.

12 Bkz. Birgivi, s. 40-41.

13 Demirci, s. 60; Arslan, s. 66.

14 Arslan, *İmam Birgivi*, s. 66.

15 Arslan, "Birgivi ve Tasavvuf", s. 423.

Burada üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de, Birgivi'nin görüşlerine sadece ilmî yolla karşılık verilerek kendisine herhangi bir baskı yoluna gidilmemesidir. Bu durum o devirde devlette belli ölçüde fikir serbestliğinin bulunduğunu gösterirken, Birgivi'nin de elinde olduğu halde gerek idâreye gerekse tarikat mensuplarına karşı herhangi bir tepki cephesi oluşturmaması ve meseleyi ilmî seviyede dile getirip fiilî sâhaya sokmaması, diğer taraftan tarikat mensuplarının da aynı olgunluğu göstermeleri, birliğin muhafazası adına gerçekten takdir edilecek davranışlardır.

Aslında dîni, fikrî ve tasavvufî kanâatlerin müsâmaha ile karşılandığı bütün bu dönemlerde tartışmalar Birgivi örneğinde de görüldüğü gibi daha çok meşreb ve meslek farkına dayanan ayrılıklar durumunda olup, XVII. yüzyıldan itibaren başlayan medrese-tekke tartışmaları kırıncı bir hale gelinceye kadar, bu müşterek tutumun aşağı yukarı aynen devam ettiği söylenebilir.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren çeşitli sebeplerle yükselme gücünü kaybeden devletin, müesseseler arası denge ve dayanışmanın da kaybolması ile bir duraklama devrine girdiği görülür. Bu duraklama devrinde kimin ne yaptığı ve ne yapmak istediği pek belli olmamış, ordu saraya, medrese tekkeye, vâiz tarikat mensûbuna hücum etmeye başlamıştı. Bir taraf "ehl-i kâl", diğer taraf, "ehl-i hâl" olarak ikiye ayrılmış, çok sıradan meseleler dîni düşüncenin en önemli meseleleri gibi takdim edilmiş, tarikat ehli ile medrese ehli birbirleriyle münâkaşa etmek için âdetâ fırsat kollamışlardı¹⁶.

Netice olarak toplumda yüz gösteren bu soğuma sürecinde her iki ocağın da birbirlerine bakışlarında değişme ve sertleşmeler görülmeye başlamış, daha önceki asırlarda da görülen tasavvuf-şeriat çekişmesi, belli seviyelerde konuşulur halde iken, bu dönemden itibaren kavgaya dönüşme istidadı kazanmıştır.

İşte bu değişim vetiresinin bir devamı olarak XVII. yüzyılda IV. Murâd devrinin (1623-1640) ortalarından (1630) IV. Mehmed'in saltanat döneminin (1648-1687) yedinci yılına kadar olan müddet içinde, tekke ve medrese ayrılığını körükleyen bir ayrılık hareketi ortaya çıkmıştır ki, bu harekete İstanbul'da Kadı-zâde Mehmed Efendi¹⁷ adında bir vâizin önyak

16 Kara, Tekkeler ve Zaviyeler, s. 94.

17 Kadı-zâde Mehmed Efendi 990/1582 tarihinde doğmuştur. Balıkesirli Doğancı Mustafa Efendi adında bir kadının oğludur. Bu yüzden Kadı-zâde diye şöhret bulmuş, Kadırga'da Sokullu Mehmed Paşa Tekkesi'nin şeyhi Sofyalı Büyük Kadı-zâde Mehmed Efendi'den ayırt edilmek için kendisine Küçük Kadı-zâde denilmiştir. İlk tahsilini Balıkesir'de Birgivi Mehmed Efendi'nin talebelerinden almış, [Gölpınarlı onun Birgivi Mehmed Efendi'den ders aldığını söylemekte ise de (bkz., Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 158) bu doğru değildir.] daha sonra İstanbul'a gelerek tahsilini orada tamamlamıştır. Dursun-zâde Abdullah Efendi'nin müdriğini (yardımcılığını) de yapan Kadı-zâde, daha sonra Tefsîrî demekle meşhur Tercüman Yunus Tekkesi Şeyhi Ömer Efendi'nin teşvikiyle önceleri sülûlîğe heves etmiş, fakat Birgivi Mehmed Efendi gibi tasavvuf yolunu meşreb ve anlayışına uygun bulmadığından bu yolu bırakıp, kürsülerde nasihat etme yolunu seçmişti. Aksaray'da Murat Paşa câmi'inde dersler vermiş, daha sonra Birgivi-zâde Fazlullâh Efendi'nin yerine Sultân Selim vâizliğine geçmişti. Bu arada evinin yanındaki mescidde dersiamlık yapıyordu. Buradan 1032/1622 tarihinde sultân Bâyezid câmiine vâiz olarak nakl olunan Kadı-zâde, 1041/1631 tarihinde Süleymâniye câmiine, daha sonra aynı sene Ayasofya vâizliğine tayin edildi. 1044/1634 yılında Pâdişah ile Revan Seferi'ne giderken yolda hastalanıp,

olması dolayısıyla “Kadı-zâdeliler hareketi” denmektedir¹⁸. Bu hareketin mensupları hocalarının ölümünden sonra onun fikirlerini yayarak belli bir zümre oluşturmuşlardır ki, bunlar Kadı-zâde'nin lakabından dolayı “Kadı-zâdeliler” veya halk arasında “Fakih” den bozma “Fakılar” diye anılmışlardır¹⁹.

Bu hareket Osmanlı tarihinde, tasavvuf ve medrese erbabı arasında yaşanmış, en ilgi çeken tezâhürlerden birisi olup, *Tarih-i Naîmâ*'da “Ehl-i tarîk ve tebâ'-i Kadı-zâde fetreti” başlığıyla verilmekte, Osmanlı tarihleri de Kadı-zâde'yi riyâ-yı müfrîd eshâbı olarak nitelendirmektedirler²⁰.

H. Gazi Yurdaydın'a göre, Birgivi'nin *Tarîkat-ı Muhammediye* adlı eserini zâhiren kendisine umde edinerek hareket eden Kadı-zâde, sûret-i hakdan görünmek sûretiyle XVII. yüzyılda devletin türlü alanlarda geri kalışını, Birgivi gibi, ortaya çıkmış olan bir yığın bid'ate bağlamış, câhil halkı okşayan konuşmaları ile onları kendi taraflarına çekip, gerilemeden sorumlu saydığı mutasavvıflara karşı düşmanca hareketlerde bulunmuş, bu şekilde cemiyetin ıslâh edileceğini düşünmüştür²¹.

Böylece Birgivi'nin tarîkatlere karşı meslek ve meşreb ayrılığına dayanan yaklaşımı bilâhare onun fikirlerini umde edinen Kadı-zâde ve ona mensup çevreler tarafından idâreye ve tarîkatlere karşı yozlaştırılmış bir tasfiyecilik hareketine dönüşmüştür.

Kâtip Çelebi, onun memlekette görülen bozulmalara karşı ileri sürdüğü çözümlere yönelik teşvik ve telkînlerinden etkilenip derslerini tâkip ettiğini söyler²². Fakat ona göre Kadı-zâde'nin dersleri ekseriyâ safî ve basit olup, şer'î ilimler dışında kalan ilimlerle uğraşmadığından²³, bu sahalara karşı menfi tavır takınmıştır. Bu tür konularla ilgili ibârelere rasladığında, “yazar felsefilik yapmış” deyip, felsefe ve mantıkla uğraşanların ehl-i imândan olmadığına dâir sözler söylemiştir²⁴. Kâtip Çelebi, Kadı-zâde'nin zarîf ve ârif bir kimse olmakla berâber va'zlarında da başkalarını kötölemekten kaçınmadığını, münâkaşa mevzûlarını “muhâlefet et tanınırsın” anlayışınca kendini tanıtmak için ortaya attığını da ifâde eder²⁵.

Konya'dan geri döndükten sonra 1045/1635 târihinde vefât etmiştir. Vefâtına Evliyâ Kadı-zâde “öldü vah” ifâdesiyle târih düşürülmüştür. Topkapı hâricindeki İki Kapı civarında metfundur. Daha geniş bilgi için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, I/59; Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 108; a. mlf., *Fezleke*, II/182-183; Naîmâ, VI/2717, 2718; Uzunçarşılı, III/355; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 125.

18 Ocak, “Kadı-zâdeliler Hareketi”, s. 208.

19 Ocak, “Kadı-zâdeliler Hareketi”, s. 220.

20 Sakaoglu, VII/367.

21 Bkz., Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 125.

22 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 182.

23 Muallim Cevdet, Kadı-zâde'nin bu tavrıyla alakalı olarak şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Ne fennî, ne şer'î derslerin hepsini tamamen görmek mecburiyeti yoktur. Kadı-zâde gibi zamanında parlak bir hatîb, zeki bir müderris riyazî, tabîî dersler görmeden yetişiyor. Neticede fenlere âşinâ olanlara düşman diğer bir muallim, edebiyât ve fıkıh dâiresine mahsûs. Demek ki tekâmül derslerden icâzet almak zarûrî değil. İsteyen filân mühim dersi ihmal edebilir. Yoksa şimdiki tâlî müesseselerde olduğu gibi tedrisatın bir nevi, behemahâl görülmek lazım değil.” Muallim Cevdet, s. 85.

24 Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 111; a. mlf., *Fezleke*, II, 183.

25 Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 112; a. mlf., *Fezleke*, II, 183.

Ahlâken de kurnaz, cerbezeli ve çok harîs bir şahsiyet olduğu söylenen Kadı-zâde, va'z ve sohbetlerinde Sultân Ahmed'in ölümünden sonra memleketin geçirmekte olduğu buhran ve halkın bunalımından istifâde ederek, bütün hatâların şerîate muhâlif hareketlerden dolayı ortaya çıktığını söyleyip, kendisini de şerîatin müdâfii ve hâmişisi olarak göstermiştir²⁶. Hal böyle olunca, devletin aczinden şaşkın bir halde bulunan halk ve bilhassa mutaassıp çevreler Kadı-zâde'nin sözlerinde bir çıkış yolu görmüş ve ona teveccüh etmişlerdir²⁷. Tarihçi Mehmed Murad'ın ifadesine göre; "Batınî ilimlerin esrârına vakıf olanlar ise (mutasavıflar) bu çevrelerden uzak durmuş, onlara techîl ve istihfâfla mukabele etmişlerdir"²⁸.

Kendisini şerîatin müdâfii olarak gören ve bundan dolayı teveccühe mazhar olan Kadı-zâde'nin şöhreti zamânla yayılmaya başlamış, bu şöhret IV. Murâd'a kadar ulaşmış ve onun husûsî iltifatına mazhar olmuştur²⁹.

Kadı-zâde Pâdişâh'ın husûsî iltifatına mazhar olduktan sonra kürsülerde bu iltifattan istifâde ile devlet büyükleri aleyhinde serbestçe bâzı sözler söylemekten çekinmemiştir³⁰.

Naîmâ *Târih*'inde onun bu tavrını yansıtan şöyle bir kıssa anlatır:

"Kadı-zâde bir gün va'z esnasında hâle uygun olarak söz gelişi edip, "Hoca Nasrüddîn çift sürerken küçük öküz hareket etmedikçe büyük öküzü dövermiş. "Niçin" diye soranlara, "büyük öküz işâret etmedikçe küçük öküz hareket edemez demiş." diye bir fıkra anlatıp büyükleri yerince, mecliste hazır bulunanlardan pek çok kimse ve bilginler duruma kızıp dayak ve zorla kürsüden indirelim diye hücum etmek istemişlerdi. Şeyhülislâm Kadı-zâde'nin tavırlarını hoş karşılamazken; "yeri değildir, Pâdişâhın huzûrunda edepsizlik doğru değildir." diye mâni olmuşlardı. Şeyhülislâm'ın bu davranışı Kadı-zâde'ye hâtırlatıldığı vakit; "iddiâ sâbit oldu" diye latife ettiği meşhurdur."³¹.

Kadı-zâde IV. Murâd gibi celâlli bir pâdişâha memleketin durumunu anlatan ve "Hâb-ı gafletten uyan ey âl-i Osman bilmiş ol, Açı gözün elden gider taht-ı Süleymân bilmiş ol."

26 Uzunçarşılı, III, 356; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 126; Ocak, "Kadı-zâdeliler Hareketi", s. 214.

27 Ocak, "Kadı-zâdeliler Hareketi", s. 214.

28 Bkz. Mehmed Murad, V/301.

29 XVII. yüzyıl Mevlevî müelliflerinden Sakıp Dede, Kadı-zâde'nin IV. Murat'a yaklaşmasını şu örnekle izah eder: "Sultan Murat zamânında Molla Gürânî câmiinde görev yapan Kadı-zâde'nin nam ve nişânı bilinmezken, kazârâ IV. Murat rüyâsında bedeninin yarısının siyah renkte olduğunu görmüş, bunun üzerine rüyâsının tâbir edilmesini istemişti. Ancak hiç kimse pâdişâhın gazaplanmasına sebebiyet vereceği endişesiyle bu rüyâyı tâbire yanaşmıyordu. Bunun üzerine Kadı-zâde Derviş Hasan isimli kişiye pâdişâhın gördüğü bu rüyâyı anlatmış ve tâbir etmesini istemişti. Hasan Dede de rüyâyı "sel basması sonucu Kâbe'nin bir kısmının harap olacağı" şeklinde yorumlamış ve yakında haberin geleceğini söylemişti. Kadı-zâde de araya aracı koyup kendindeki kemâli gösterme ve pâdişâha yakınlaşmak için rüyâyı kendi tâbir etmiş gibi pâdişâha ulaştırır. Gerçekten de o haftanın bitiminde rüyânın tâbir edildiği şekliyle Kâbe'nin sel basması sonucu yarısının harap olduğu haberi ulaşır." (19 şaban 1039 Târihinde korkunç bir fırtına, katedeki Beyt-i Mükerrrem'i su altında bırakmıştı. (Bkz. Hammer, V/122) Bu olayın zuhûrunun Kadı-zâde'nin tanınmasına sebep olduğunu söyleyen Sakıp Dede, müslümanlar arasında taassup fitnesini de yine Kadı-zâde'nin uyandırdığını sözlerine ekler. (Sakıp Dede, s. 165.)

30 Hammer, V/163.

31 Naîmâ, III/1222-1223; Hammer, V/163.

matlâiyle başlayan manzum bir kasîde sunmuştur³². Gölpinarlı'nın değerlendirmesine göre Kadı-zâde bu kasîdede Pâdişâha, İstanbul halkının zevke, sefâyâ daldığını, fakat taşrada ahtan, feryattan başka bir ses duyulmadığını, tumar sâhiplerinin zulmettiklerini, halkın kâfire esir olmaya bile razı olduğunu bildiriyor, kadıların söylediklerini tutmadıklarını, rüşvetin alıp yürüdüğünü, oğlancılığın, şarabın, afyonun, tütünün bir salgın gibi her tarafı sardığını, kahvehânelerin birer fesat ocağı olduğunu belirtiyor ve ayak dîvânı yapılmasını istiyordu³³.

Bu dönemde Kadı-zâde'nin Devlet bünyesinde yapılması gereken ıslahat hakkında padişaha lâyiha sunan öteki şahsiyetler gibi ona bir lâyiha sunduğu da görülüyor. Yaşar Ocak'a göre, "*Tâcü'r-resâil fî Menâhici'l-vesâil*" adını taşıyan bu lâyiha, haddizatında İbn Teymiye'nin devlet idaresinden bahseden "*es-Siyasetü's-şer'iyye*" adlı Arapça bir risâlesinin bizzat Kadı-zâde tarafından yapılmış tercümesinden başka bir şey değildir. Bu suretle Kadı-zâde XVII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda İbn Teymiye'nin fikirlerini yeniden gündeme getirerek mevcut bozuklukların buna göre ıslâhını teklif ediyordu³⁴.

Kadı-zâde elde ettiği bu teveccühten sonra, IV. Murâd'ın halkı zaptedip terbiye etmek için kahvehâneleri yıktırıp, tütün kullanmayı yasaklaması üzerine fırsattan istifâde edip Pâdişâh'ın katında îtibar kazanmak için tütünün harâm olduğuna dâir aklî ve naklî deliller getirerek ölçüsüz hatâlarla içtihatta bulunup, ona destek olduğu³⁵, tütünün ve kahvenin Allah tarafından menedilmiş olduğunu söyleyip îtiraz edenlere: "Ulü'l-emrin menetmesiyle terki lâzım gelir. Bunu dinlemeyenler katlolunur." diye karşılık verdiği nakledilir³⁶.

IV. Murâd tütün içilmesin diye ısrar edip şiddet gösterdikçe, tütün içmeye alışkın tiryakilerde de hırs ve rağbet artmış bu yüzden pek çok kimse canlarından olmuşlardır³⁷. Hülâsa Kadı-zâde Pâdişâh'a yaranma ve şöhret uğruna onun yasağına destek olmuş, bu yüzden haklı haksız pek çok insan öldürülmüştü. Naîmâ'ya göre Pâdişâh'ın pek çok günahsız kimsenin kanına girmesi, Kadı-zâde'nin bu fetvâsından cesâret almasından dolayı olmuştur³⁸. Bununla beraber bâzı kimseler bütün bu korkutma ve tehditlere rağmen, rahatsızlıklarını dile getirmekten kaçınmamışlardır. Nitekim tütünün yasak edilmesi üzerine o devirde yaşayan bir şâir idâre hakkında,

"Zararsız bir duhan hakkında neyler bunca dikkatler,
Duhan-ı âh-ı mazlûmânı men' eyle, hüner oldur."

diye tepkisini dile getirmiştir³⁹.

32 Bu kasîde için bk. Ali Emiri, *Osmanlı Tarih ve Edebiyatı Mecmuası*, Yıl: 2, Sayı: 14, s. 276-282.

33 Gölpinarlı, "Kadı-zâdeliler Hareketi", s. 159.

34 Ocak, "Kadı-zâdeliler Hareketi", s. 215-216.

35 Naîmâ, VI/2719; Uzunçarşılı, III/356; Hammer, V/162; Ocak, "Kadı-zâdeliler Hareketi", s. 215.

36 Naîmâ, VI/2719. Kadı-zâde'nin Tütün hakkında verdiği fetva için bk. Mehmed Murad, VII/61-62.

37 Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 31; Naîmâ, III/1220, VI/2720.

38 Bkz. Naîmâ, VI/2720.

39 Naîmâ, III/1219.

Bütün bu tepkilere aldırış etmeyen Sultân Murâd, gece gündüz tebdil-i kıyafet edip, şehir ve köyleri dolaşmış, meclisleri denetleyip, tütün veya kahve içenlerin yakalanıp cezalandırılmasını istemiştir.

Naîmâ Padişahın bu teftişine örnek olarak şöyle bir hadise nakletmektedir:

“Birgün Sivâsî Efendi Kâğıthâne’de Mîrâhor Köşkü’nde bâzı mürid ve muhibleriyle tasavvufa dâir sohbet etmekten, Sultan Murâd ansızın sandalla gelmiş ve hazır bulunanların kitaplarını, üzerlerinde bulunan eşyalarını istemişti. Görevliler orda bulunan kitapları ve ellerinde bulunan tesbihleri toplayıp Pâdişâha götürmüşlerdi. Pâdişâh getirilen kitaplardan bir cildi açıp Yahyâ Efendi (ö.1054/1644)’nin *Divân*’ı⁴⁰ olduğunu görünce: “Bu bizim Efendi’nin *Divân*’ıdır.” demiş ve öteki kitapları ve getirilen eşyaları gördükten sonra: “Kitâplarıyla seyre giden ulemâya, tesbih ve seccâde ve ridâsıyla giden dervîşâna, devat ve kalem ve levâzım-ı kitâbet ile giden küttâba bizim sözümüz ve bir vechile taarruzumuz yoktur, âlemlerinde olsunlar!” demişti⁴¹.

Bu nakledilen hâdise Pâdişâh’ın ulemâ ve dervişlere karşı tavrını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Neticede Pâdişâh’ın himâyesine girmekle daha da güç ve cesâret kazanan Kadı-zâde fikirlerini yaymaya ve kendilerine tâbi olmayanları bid’at ehli olarak addedip onlara sataşmaya başlamıştır⁴².

Kadı-zâde’nin ilk bakışta bid’at ve hurafelerle mücadele ediyor görünmesine rağmen asıl hedef kitlesi mutasavvıflar olmuştur. Nitekim onun en büyük mücâdelesi, kendisinden önce Birgivi’nin yaptığı gibi tarikat mensuplarıyla, özellikle “semâ” ve “devrân” konusunda Halvetîler ve Mevlevîler’le olmuştur⁴³. Ancak olayların seyrine baktığımızda bu hususta Birgivi’deki fikir samîmiyeti, dürüstlük ve ilmî kudretin onda olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Nitekim o, Birgivi gibi ilmî çerçevede kalarak tarikat mensuplarına karşı çıkacak yerde, onları “tahta tepenler”, “düdük çalanlar” diye adlandırmaktan, “yetiş Toklu Dede” tâbiri yerine⁴⁴ “yetiş b.lu Dede” diye va’zlarında alay etmekten ve taş atmaktan geri kalmamış⁴⁵, bu davranışları mensupları tarafından asabiyetle tâkip edilmiştir⁴⁶.

40 Bu eser için bkz., Yahyâ Bey, *Divan-ı Yahyâ*, Millet Ktp., Ali Emiri, No: 517. Bu Divan’ın tenkidli neşri için bkz., Yahya Efendi, *Divan-ı Yahyâ*, Neşre haz: Mehmed Çavuşoğlu, İÜEF Yay., No: 2233, İst., 1977.

41 Bkz. Naîmâ, III/1221-1222; ayrıca bkz. Hammer, V/162-163.

42 Sakıb Dede, s. 165.

43 Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 112; a. mlf., *Fezleke*, II/183; Uzunçarşılı, III/356.

44 Toklu Baba veya doğru olarak Dûğlu Baba, Sultan Orhan zamanında Bursa’nın fethinde bulunmuş olan meczub tabiatlı bir kimsedir. Savaş esnasında susayan askerlere ayran yapıp ikram ettiği için bu isimle anılmıştır. “Duğ” ayran demektir. Taşköprüzâde, s. 13.

45 Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 112; a. mlf., *Fezleke*, II/183.

46 Uzunçarşılı, III/356.

Kadı-zâde'nin başlattığı bu hareket ve özellikle Halvetîler'e ve Mevlevîler'e yaptığı ağır hücumlar, hem öteki tarikat çevrelerinde, hem de tabiatıyla daha çok Halvetîler ve Mevlevîler arasında bir tepki ve mukâvemet cephesi oluşturmuştu. Mevlevîlerden bu harekete tepki gösterenlerin başında İsmâil Ankaravî (ö.1041/1631) geliyordu⁴⁷. Nitekim Mevlevîler ondan raks ve semâ'a karşı olanların susturulması için bir eser yazmasını istemişler, İsmail Ankaravî de, Ahmed b. Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (ö.520/1126)'nin "*Bevârikü'l-İlmâ' fî Tekfiri Men Yüharrimü's-Semâ'*" adlı eserine yaptığı ilavelerle "*Hüccetü's-Semâ'*" adlı eserini kaleme alarak tarikat erbâbını savunmuştur⁴⁸. Ankaravî bu hareketiyle Azîz Mahmûd Hüdâyî tarafından da takdir ve tebci edilmiştir⁴⁹.

Halvetîler arasında ise buna şiddetle karşı çıkanların başında devrin en önemli ve dikkat çekici sûfilerinden olan Abdülmecîd Sivâsî⁵⁰ bulunuyordu.

Kadı-zâde ile mukayese edebilme açısından, Abdülmecîd Sivâsî'nin, döneminde sözkonusu olan problemlere bakışı, fikriyatı ve hareket tarzına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

47 Bursalı Mehmed Tahir, s. 22.

48 Yetik, s. 86. Ankaravî ayrıca Cerrah şeyhi diye bilinen Şeyh İbrahim(ö.1033/1623) adında bir vâizin semâ' ile ilgili itirazlarını cevaplandırmak için "*er-Risâletü'l-Tenzihîyye fî Şe'ni'l-Mevlevîyye*" (Bkz. Süleymâniye Ktp. Nafiz Paşa 397/2) adlı eserini kaleme almış, semâ'ın meşruiyetini ve bu konuda Mevlevîlere yöneltilen hücumların haksızlığını anlatmaya çalışmıştır. Bkz. Yetik, s.89.

49 Mehmed Tâhir, s. 22. Hüdâyî de sûfilerin semâ'ını müdafaa için "*Keşfü'l-Kınâ' an ilmi's-Semâ'*" (Bkz. Bursa İnebey Yazmalar Ktp. 4427'de kayıtlı *Mecmûatü'r-Resâil* içinde. Bu eserin Hüdâyî'nin müridlerinden Muizeddin Celvetî tarafından yapılan tercümesinin bir nüshası da Süleymâniye Ktp., Mihrişah Sultan 253/16'da yer almaktadır.) isimli bir eser te'lif etmiştir. Ancak bu eserin te'lifi Kadı-zâdeliler ve Sivâsîler mücâdelesinden öncedir. Nitekim eserin Köprülü Ktp. 1583/7'de kayıtlı olan eski nüshasının istinsah tarihi (1016/1067) de bunu göstermektedir.

50 Bu zâtin tam ismi Ebu'l-Hayr Mecdüddin Abdülmecîd b. Muharrem ez-Zilî es-Sivâsî'dir. Sivâsî nisbesiyle meşhur olmuştur. 971/1049 yılında Zile'de doğan Abdülmecîd Sivâsî babası ve amcasından zâhirî ilimleri tedris etmiş otuz yaşına kadar bu ilimlerle uğraştıktan sonra tasavvufa yönelmiş ve devrin en büyük sûfilerinden olan amcası Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597)'ye intisâb etmiştir. Kısa zamanda sülûkünü tamamladıktan sonra hilâfet almış, amcasının ölümü üzerine Sivas'daki Şemsî Dergâh'na şeyh olmuştur. Sultan III. Mehmed'in dâveti üzerine İstanbul'a gitmiş ve orada bir taraftan selâtin câmilerinde vâizlik yapmış, diğer taraftan da tekkesinde müridlerini irşadla meşgul olmuştur. Görev yaptığı câmilerde verdiği vaazlara oldukça fazla rağbet olmuş, her çevreden kişilerin alaka ve takdirine mazhar olmuştur. Sultan Ahmed Câmî'nin temel atma merâsiminde temel şeyhi olarak bulunmuş ve o gün kendisine tevdi edilen vâizlik görevine câminin inşâsı tamamlandıktan sonra başlamış, ölünceye kadar bu câmide görev yapmıştır. Devrin idarecileriyle ve özellikle padişahlarla iyi ilişkiler içinde olmuş, zaman zaman toplumdaki bozulmalara dikkat çekerek idârecileri uyarmış, bunu yaparken sözünü esirgememiştir. Devrinde Halvetiyye tarikatının önde gelenlerinden olup, pek çok mürid yetiştirmiş, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine halifeler göndermiştir. Onun sayesinde Halvetiyye tarikatı taşradan merkeze taşınmış, Sivasiyye Şubesi adıyla faaliyetlerini sürdürmüştür. İstanbul'da yapmış olduğu va'zları ve bilhassa sûfilere ve tekkelere karşı düşmanlıklarıyla tanınan Kadı-zâde ve taraftarlarına karşı mücâdelesî sayesinde büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Aynı zamanda ehl-i sünnet itikadına muhâlif bâzı tasavvufî düşüncelere sâhip olan sûfi guruplarına karşı da mücâdele etmiştir. Başta tasavvuf olmak farklı branşlarda yazılmış yirmiden fazla telif ve tercümesi olan Sivâsî Efendi, Divân sâhibi bir şâir olup, şiirlerinde Şeyhî mahlasını kullanmıştır. Türk tasavvuf ve tefekkür târihi, hattâ Türk edebiyât târihi açısından önemli bir şahsiyet olan Sivâsî 1049/1639 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz. Nazmî, s. 119 vd.; el-Hulvî, vr. 202; Hüseyin Vassâf, vr. 302 vd.; Şeyhî Mehmed Efendi, I/62 vd.; Hocazâde, s. 84 vd.; Mehmet Süreyya, III/400, daha geniş bilgi için bkz. Gündoğdu, Cengiz, *Abdülmecîd-i Sivâsî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997.

Şerfate aşırı bağlı bir sûfî olarak temâyüz eden ve “enbiyâ ve evliyânın yolunun esâsı şerfattir ve onsuz saâdet yolu yoktur”⁵¹ diyen Abdülmecîd Sivâsî, devrinde mevcut olan huzursuzluğun ve ümmetin fesâdının şerfate muhâlif hareketlerden kaynaklandığını ısrarla dile getiren gayretli ve cesâretli bir sûfidir. Ona göre halkın şerfate itâati ulemânın ilimleriyle âmil olup ma'rûfu emr, münkeri nehyetleriyle tahakkuk eder. Ulemânın dünyalık sevdâsı, şöhret ve gurûra kapılıp, kendileri ilimleriyle âmil olmadan başkalarını mârûfa dâvet etmelerinin şerfate muhâlif zararlı bir yol olduğuna dikkat çeken Sivâsî Efendi, bu şekilde hareket eden pek çok ulemâ sebebiyle halkın, “onlar işin aslını bilmeseler böyle yapmazlardı” diyerek dalâlete düştüklerini dile getirir⁵².

Diğer taraftan şerfatın hudûdunu tecâvüz edip, harâmdan kaçınmayınca, şerfat sınırları içinde avâm-ı nâsdan kimsenin kalmayacağını söyleyen Abdülmecîd Sivâsî, Pâdişâhın da böyle kimselere görev verip onların görevlerini şerfat doğrultusunda yapıp yapmadıklarını kontrol etmemesi sonucunda, evvela kendisinin şerfatı tecâvüz etmiş olacağını cesâretle dile getirir⁵³.

Abdülmecîd Sivâsî çözüm olarak da kendi döneminde belirgin olarak ortaya çıkan huzursuzlukların halli için pâdişâhın ve idârecilerin, durumu âlim, ârif ve sâlih kimselere danışması, kendi arzu ve emelleri doğrultusunda hareket eden kişilerden kaçınması gerektiğini ifade eder⁵⁴.

Aynı kanâatleri hayâtı boyunca sürdüren Abdülmecîd Sivâsî'nin III. Mehmed ve I. Ahmed dönemlerinde toplumun bozulmasında etkili olduğuna inandığı bu hususlar, hem onun bu olaylara karşı tavrını göstermesi hem de IV. Murâd döneminde patlak veren Kadı-zâdeliler hareketinin habercisi olması bakımından dikkat çekicidir.

Tasavvuf ehlini bid'at ehli olarak gören Kadı-zâde'ye mukâbil Abdülmecîd Sivâsî müteşerri bir sûfî olarak bu dönemde tasavvufu savunurken tasavvuf yolunda kendine göre Hamzavîler ve hasseten İdrîs Muhtefî gibi görüşlerini şerfate muhâlif saydığı çevrelere karşı da mücâdelesini sürdürmüştür. Ancak onun en ciddi mücâdelesi Kadı-zâde ve taraftarlarına karşı olmuştur.

Kadı-zâde, bid'atler, tarikat faaliyetleri ve bâzı tasavvuff meseleleri kendine göre tartışma mevzûu yapıp bu yolda gidenlere aşırı hücumlarda bulunurken, Abdülmecîd Sivâsî de va'zlarında ve sohbetlerinde Kadı-zâde'ye ve taraftarlarına karşı sessiz kalmamış, iddiâlara cevâplar vermiştir.

51 Abdülmecîd Sivâsî, *Mi'yâr-ı Tarîk*, vr. 2a.

52 Bkz. Sivâsî, *Letâifu'l-Ezhâr ve Lezâizü'l Esmâr*, vr., 100b-101a.

53 Bkz. Sivâsî, *Bidâ'atü'l-Vâizin*, vr., 28a-28b.

54 Sivâsî, *Letâifu'l-Ezhâr*, vr. 159a.

Hatta o, bu iddialara cevap vermekle kalmayıp, Kadı-zâde'yi, "ermişleri ve tarîkatı tanı-mıyor, kafir ve zındıktır" diye ağır bir dille itham etmiştir⁵⁵.

Kadı-zâde Mehmed'e karşı bu dönemde en etkili muhalefet Abdülmecîd Sivâsî tarafından yapıldığından dolayı, onun yanında yer alanlar *Sivâsiler* diye anılmış, neticede oluşan bu tarafgirlik ve çatışma tarihe, *Kadı-zâdeliler-Sivâsiler* mücâdelesini olarak geçmiştir. Böylece, devletin uzlaştırmaya çalıştığı medrese-tekke çekişmesi çok nâzik ve tehlikeli bir dönemde yeniden çatışma hâline dönüştürmüştür.

Kâtip Çelebi iki taraf arasındaki münâkaşalardan dolayı; "Bu iki şeyh zamânında birbir-lerinin tam zıddı olup, meşreblerinin başka başka oluşu yüzünden aralarında Besûs savaşı vardı"⁵⁶ demek sûretiyle hadisenin hangi boyutlara ulaştığını dile getirmiştir.

Kadı-zâde ve Sivâsî Efendi arasında tartışma konusu olan ve biraz da o günkü fikrî ortamı yansıtan bu hususları Kâtip Çelebi "*Mizânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ahak*" adlı eserinde 19 madde hâlinde sıralamakta ve "bu yazdığım konuların çoğunda Kadı-zâde bir tarafı, Sivâsî Efendi de öbür tarafı tutup, ifrat ve tefrit tarafına giderler, iki şeyhin tarafını tutanlar da birbirleriyle tartışıp kavga ederlerdi."⁵⁷ demektedir.

Naîmâ da iki taraf arasında tartışılan konuları kanâatimize göre Kâtip Çelebi'den iktibas ederek 16 madde hâlinde sıralamaktadır⁵⁸. Fakat etüdümüzde de görüleceği üzere tartışma konuları sâdece bu iki kaynaktan zikredilenlerle sınırlı değildir.

Bu iki eserle beraber *Hediyyetü'l-İhvân*'da verilen örnekler ve bunları tasdik eden daha sonraki kaynaklardan hareketle tartışılan bâzı konuları şöylece sıralayabiliriz:

- 1- Eşyânın hakikatlerinden bahseden aklî ve riyâzî (matematik) ilimlerin tahsîlinin meşrû' olup olmadığı,
- 2- Hızır (as)'ın hayâtta olup olmadığı,
- 3- Ezan ve na't-ı nebevî, mevlüt, Kur'ân ve sâir şeyleri makamla ve güzel sesle okunmanın câiz olup olmadığı,
- 4- Tarîkat erbabının "devrân" ve "semâ'" yapmalarının meşrû' olup olmadığı,
- 5- Cuma hutbesi okunurken ve vaaz esnasında adları geçtiğinde ta'zim makâmında Hz. Peygamber'e tasliye (sav) ve ashâba tarziye (ra) yapmanın icap edip etmediği,
- 6- Sigara, kahve ve keyif verici şeylerin harâm olup olmadığı,
- 7- Hz. Peygamber'in ebeveyninin îmânla ölüp ölmedikleri,

55 Kâtip Çelebi, *Mizân*, s.112.

56 Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 108. Besûs iki Arap kabilesinin kırk yıl savaşımasına sebep olan bir kadının adıdır. Uzayıp giden ve barışla sonuçlanmayan savaşlar için kullanılan bir tabir olmuştur.

57 Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 120. Ayrıca bk. Naîmâ, VI/2718.

58 Naîmâ, VI/2718.

- 8- Firavun'un mü'min olarak öldüğünü söyleyen ibn Arabî haklı mıdır değil midir?
- 9- İbn Arabî'nin kâfir sayılıp sayılmıyacağı,
- 10- Hz. Hüseyin'in şehid edilmesine sebep olan Yezid'e lânet edilep edilemeyeceği,
- 11- Hz. Peygamber'in vefâtından sonra ortaya çıkan bid'atlerin, örf, âdet ve geleneklerin terkinin şart olup olmadığı,
- 12- Kabir ve türbe ziyaretinin câiz olup olmadığı,
- 13- Cemaatle nâfile Regâib, Berat ve Kadir gecesi namazlarının kılınıp kılınamayacağı,
- 14- (İnhina) Büyüklere ayağa kalkmanın, el ve eteğini öpmenin, selâm alırken eğilmenin doğru olup olmadığı,
- 15- Emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker'in her konuda mutlak manada vâcib olup olmadığı,
- 16- Rüşvetle iş görülüp gördürülemeyeceği.
- 17- Din, şerfat ve millet kelimeleri aynı manalara gelmekle birlikte, bâzen müterâdif olarak da kullanıldığına göre Muhammed ümmetinden birinin, İbrahim ümmetindenim demesi caiz midir?
- 18- Eşyanın tesbihi hâl ile midir, kâl ile midir?
- 19- Denizde avlanan her hayvanın yenilip yenilemeyeceği.
- 20- Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in Dedesinin kılıcı ile öldürülüp öldürülmediği meselesi.
- 21- Namazlardan özellikle cum'a ve bayram namazlarından sonra müsafaha yapmanın bid'at olup olmadığı⁵⁹.

İlk defa Kadı-zâde Mehmed Efendi tarafından tartışma konusu olarak ortaya atılan⁶⁰ bu meselelerde Kadı-zâde müsbet ilimlerin tahsilinin gerekli olmadığı, Hızır (as)'ın hayâtta olmadığı, ezan ve na't-ı nebevî, mevlüt, Kur'ân ve sâir şeyleri makamla ve güzel sesle okumanın câiz olmadığı, tarikat erbâbının "devrân" ve "semâ" yapılarının meşrû olmadığı, sigara, kahve ve keyif verici şeylerin harâm olduğu, cemaatle nâfile Regâib, Berat ve Kadir gecesi namazı kılmanın caiz olmadığı, eşyanın tesbihinin kâl ile değil, hâl ile olduğu, denizde avlanan her hayvanın yenilebileceği gibi husûsları dile getirmiş, örf, adet ve gelenekleri dikkate almayıp, hissiyatı da işe karıştırarak itidalden uzak, müfrit bir tavır takınmıştır. Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle, "ihtilafli soruları ahmakların ayağını bağlayacak

59 Bkz. Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II/183; Naîmâ, VI/2718; Mehmed Murad, VII/58-59; Uzunçarşılı, III/357; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 126-127; Ocak, "Kadı-zâdeliler Hareketi", s. 217; Arslan, *İmamî Birgivi*, s. 72-73; Türer, s. 23; Kara, *Niyazi-i Mısri*, s. 5-6. Bu konuların daha geniş değerlendirmesi ve mahiyetleri hakkında bkz. Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 5-109.

60 Bkz. Naima, VI/2716; Ocak, "Kadı-zâdeliler Hareketi", s. 217.

köstekler gibi kullanmıştır⁶¹. Sivâsî Efendi ise bunlar ve benzeri meselelerde Kadı-zâde'ye mukabil, ölçü olarak akla uygunluk, dinin özüne aykırı olmamayı benimsemiştir⁶².

Sivâsî Efendi'nin bu tartışmalar sırasında ileri sürdüğü görüşlerini eserlerinden tesbit etmek mümkün değildir. Çünkü o, tesbit ettiğimiz eserlerini bu tartışmaların yapıldığı dönemden önce kaleme almıştır. Onun eserlerinde Kadı-zâde'nin isiminden hiç bahsetmemiş olması ve yazdığı eserlerin te'lif târihlerinin bu dönemden önceye raslaması bu kanâatimizi desteklemektedir.

Sivâsî'nin yukarıda zikrettiğimiz konularda Kadı-zâde ile tartışırken ne şekilde cevap verdiğini eserlerinden tesbit etmek mümkün olmasa da onun daha önce de gündeme getirilen tartışma konularını eserlerine aldığını, bu dönemde de aynı görüşleri müdafaa ettiğini söyleyebiliriz.

Onun bizzat Kadı-zâde ile tartıştığı hususlardan bâzılarını ise Nazmî Efendi'nin "Hediyyetü'l-İhvân" adlı eserinden öğreniyoruz.

Sivâsî'nin tartışılan konularla ilgili olarak daha önce kaleme aldığı kanâatlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

"Müsbet İlimlerin Tahsîli Câizdir."

Öteden beri müsbet ilimlerde hizmetleriyle temâyüz eden mutasavvıflar bir tarafa, bu dönemdeki medreseli-tekkeli çekişmelerinde Kadı-zâde'nin medreseden yetişme birisi olarak müsbet ilimlere karşı menfi tavrına karşılık, Sivâsî Efendi'nin tasavvuf ehli olarak bu ilimlere taraftar olması, oldukça dikkat çekicidir.

Sivâsî, insan için faydalı olan ilmin (kişiyi Hak'a ulaştıran ilim) tahsîlini tavsiye ederken ilmin bir nûr olduğunu, ilim yolunda olanların da bu nûrla münevver olduklarını söyler. Cehâletin sûfi için yıkıcı faktörlerden biri olduğu hususunda ıslarla duran Sivâsî, kişinin helâl ve harâmı seçemeyip, bildiğini işlemesinin de aleyhine hüccet olacağını belirtir. Ona göre ilimsiz sûfi kapısız ev ve etrafı çevrilmemiş bahçe gibidir. Böyle bir mekânın başıboş hayvanlardan kurtulamaması gibi ilim sahibi olmayan kimseler de kendilerine zararı dokunacak şeylerden emin olamazlar. Sivâsî'nin ilim hakkındaki mütâlaalarında dikkat çeken önemli hususlardan biri de ilmi dünyâ menfeati, makam, mansıp, riyâset ve şöhret için tahsîl etmektir. Ona göre böyle kimseler için ilim, kılıcın keskin tarafı eline verilen kişinin kendisine zarar vermesi gibidir. Diğer taraftan amelsiz ilmin kötü sıfatlara sebebiyet verip kişiyi Hak'tan uzaklaştıracağını ifade eden Sivâsî'ye göre, hangi ilim olursa olsun

61 Kâtip Çelebi, *Mîzân*, s. 112.

62 Uzunçarşılı, III/357; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 127; Türkiye'nin Dinî Tarihi, s. 118; Ocak, "Kadı-zâdeliler Hareketi", s. 217; Arslan, *İmam Birgivi*, s. 73; Türer, s. 23-24

kişiyi Hakk'a ulaştırdığı sürece makbuldür ve tahsîli câizdir⁶³. Akli ilimlerinse bu hususta faydadan hali olmadığı bir vakıdır.

Sivâsî bu değerlendirmeleriyle ilimler arasında bir ayırım gözetmemekte ancak tahsîli lüzûmlu olan ilmin kişiyi Hakk'a ulaştırması gereğine dikkat çekmektedir.

“Hızır (as) Hayâttadır”

Sivâsî Efendi'nin Hızır hakkında, Mollâ Câmî'nin “*Nefehâtü'l-Üns*” adlı eserinden faydalanmak sûretiyle dile getirdiği görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

“Hızır (as) hayâttadır. Beşerdir, melek değildir. Onun varlığını inkâr körlüğe delâlet eder. Kalp gözü açılanlar onu hayâta iken bir kaç defa görürler. Hızırın beşyüz yılda bir ömrü, azaları, bedeni yenilenir. 736'dan sonra ise her 120 yılda bir yenilenmiştir. Âzâları tamdır. Şekli gayet güzeldir. Huyu güzel, eli açıktır. Halka karşı şefkatlidir. Ulemâdan bâzılarına göre Hızır nebîdir. Delilleri ise “*Ben bunu kendiliğimden yapmadım.*”⁶⁴ ve “*Ona katımızdan bir rahmet vermiştik.*”⁶⁵ âyetleridir. Bu görüşte olanlara göre ikinci âyette geçen “Rahmet”ten murad nübüvvet ve vahiydir. Bâzılarına göre ise o muhaddistir. Hz. Peygamber'den hadîs rivâyet eder. Hızır'ın on tâne arkadaşı vardır ve hepsi kerâmet sâhibidir. Hanımı ve evlâdı yoktur. Virdi ise ekseriyetle; “*Ey Hayy! ve Kayyum! Ey kendisinden başka ilâh bulunmayan! Senden daimi sûrette kalbimi, ma'rifetinin nûruyla ihyâ etmeni niyaz ediyorum.*” şeklindedir. Hızır, halkla alışveriş yapar, alır satar. Az yer, az içer, güzel sesi sever. Vecd sâhibi olup, semâ' vaktinde raks ve hareket eder. Bazen sâlihlerle buluşup onlara nâsihat eder”⁶⁶.

Sivâsî'nin Hızır (a.s) ile Arafat'ta ve Mina'da karşılaştığına dair ifâdeleri⁶⁷ ile bu görüşleri birlikte değerlendirildiğinde, ona göre Hızır'ın varlığı ruhânî âlemle kayıtlı değildir ve bu âlemle irtibatı ve alış-verişi devam etmektedir.

“Semâ' ve Devrân Meşrûdur”

Bu konuda kendi zamânında, oldukça fazla münâkaşanın olduğunu söyleyen Sivâsî Efendi, Şafîî, Mâlikî ve Hanbelî kitaplarında semâ'ın cevâzına dâir pek çok delilin bulunduğunu, bu eserlerde sahâbe ve tâbiînden pek çok kimsenin semâ' ve raks ettiğine dair rivâyetlerin yer aldığını söylemektedir. Sühreverdî'nin “*Avârif*”de⁶⁸, Ebû Talib el-Mekkî'nin “*Kâtu'l-Kulûb*”da⁶⁹ Gazâlî'nin “*İhyâ*”da semâ'ın cevâzını beyân ve tasrîh ettiklerini hatırlatan Sivâsî, semâ'ın câiz olduğunu söyleyenleri küfürle itham etmenin, adı geçen

63 Bkz. Sivâsî, *Mî'yâr-ı Tarîk*, vr. 28a-31b.

64 el-Kehf, 18/82.

65 el-Kehf, 18/65.

66 Sivâsî, *Tefsîr-i Sûre-i Fâtiha*, vr. 47b-49a; Krş. Câmî, s. 29-32.

67 Bkz. Sivâsî, *Tefsîr-i Sûre-i Fâtiha*, vr. 475.

68 Sühreverdî, s. 173 vd.

69 Mekkî, II/61.

imâmların küfrüne cür'et olacağını söyler⁷⁰. Çünkü bunlar, semâ'ı câiz görüp, ibâdet ve fazilet saymışlardır.

Sivâsî'ye göre semâ' ve raks mutlak mânâda şerfiate muhâlif değildir. Belki üzerinde ihtilâf olan meselelerdendir⁷¹. Müftü Ali Çelebi ve Ahî-zâde'nin fetvâlarındaki semâ' yapmanın câiz olmadığına dair tehditlerin, içki içen, şerfattan habersiz avâmın, çocuklar ile oynamak ve şehvetlerini tahrik için halka kurmalarına dair olduğunu söyler.

Diğer taraftan Gazâlî'nin de bu konuda cevaz verenlerden iken "riyâ ile semâ' şirkidir."⁷² dediğini hatırlatan müellifimiz, riyânın kalp fiili olmasından dolayı başkalarının tesbitinin mümkün olamayacağını, dolayısıyla bu hususta akl-ı selîm sahibi kimselere düşenin, yapılan bu fiili riyâ ile değerlendirmekten imtina edip, zâhire göre hükmetmek olduğunu söyler⁷³. Aksi halde böyle kimselerin Hz. Peygamber'in şu hadisine muhatâb olacaklarını belirtir: "La ilâhe illallâh diyen cemaate ilişmeyiniz ki, onları herhangi bir günahla tekfir etmeyesiniz. Kim lailâhe illallâh diyen cemaati küfürle itham ederse, kendisi küfre daha yakın olur."⁷⁴ Diğer taraftan Hz. Peygamber'in; "Münâfiklar size mecnun deyinceye kadar Allah'ı çokça zikredin"⁷⁵ ve "Münâfiklar size riyâkâr deyinceye kadar Allah'ı çokça zikredin"⁷⁶ buyurduğunu ve bu ifâdeleriyle kalp hâline vakıf olamayan kimselerin başkaları hakkında hüs-i zan etmelerini tenbihlediğini, böyle kimselere "riyâkâr" diyenlere onun münâfik dediğini⁷⁷ belirterek şunları söyler:

"Bir hal ve davranışta riyâ şâibesi varsa o, şerfat ehli ve ma'rifet sâhiblerine göre fisk, belki şirkidir. Alay ve hafife alma şeklinde olursa küfürdür. Riyâ ve hafife alma ise kalbe menuttur. Ona ancak Mukallibu'l-kulûb veya Keşşâfü'l-guyûb'un keşfiyle kalp ehli mut-tali' olur. Şu halde ilim zincirinden çıkıp, kalb meydanına girmeyen zâhir ehli, gerek cevâz versin, gerek menetsin, semâ' ve raksa taalluk eden âyet ve hadis olmadığı için, semâ'a helâl veya harâm demek doğru değildir⁷⁸. Nitekim Cenâb-ı Hak da; "Dillerinizin yalan yere vasıflandırıldığı şeyler için, "şu helâldir, bu harâmdır" demeyin. Çünkü (bu sûretle) Allah'a karşı yalan düzmüş olursunuz..."⁷⁹ buyurmuştur. Şu halde semâ'a helâl demek; "Bir şeyin harâm olduğu husûsunda nas olmadıkça o şeyde asl olan ibâhattır." şeklindeki kurala daha uygundur. Gazâlî'nin de ifâde ettiği gibi, "nas ile kıyas semâ'ın ibâhetine delâlet eder."⁸⁰ Fakat semâ yapan kişinin hareketlerinde hevâ-yı nefis varsa harâmdır. Şayet kişinin cezbesi sahîh olup, suyun değirmeni hareket ettirdiği gibi, onu da muharrik-i hakîkî tahrik

70 Sivâsî, *Bizâ'atü'l-Vâizîn*, vr. 28a; a. mlf., *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 54b. Ayrıca bkz. Nazmî, s.136.

71 Sivâsî, *Bizâ'atü'l-Vâizîn*, vr. 29b.

72 Gazâlî'nin semâ' konusundaki görüş ve değerlendirmeleri için bkz. *İhyâu* II/229 vd.

73 Sivâsî, *Bizâ'atü'l-Vâizîn*, vr. 30a.

74 Muttakî, III/635.

75 Aclûnî, I/187.

76 Aclûnî, I/187.

77 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 55a. Ayrıca bkz. Nazmî, s. 137.

78 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr* vr. 54b. Ayrıca bkz. Nazmî, s. 136.

79 en-Nahl, 16/116.

80 Bkz. Gazâlî, II/269.

ediyor ve soğuktan titreyen kimse gibi hareketi zarûrî olarak ortaya çıkıyorsa, zarûriye sual olamaz ve bunların hallerini bilmeyenlere hüsn-i zan üzere olmaktan iyi amel olmaz.”⁸¹

Sivâsî bu değerlendirmeleriyle kısaca, tevhîd ehli kimselerin, semâ’ yapmaları hatâ bile olsa -ki, ona göre değildir- küfürle ithâm edilemeyeceklerini, böyle bir tavrın, söyleyeni küfre götürebileceğini, kaldı ki, onların hâlini riyâ olarak görmenin de doğru bir davranış olmadığını ifade eder.

Sivâsî Efendi’nin semâ’ın cevâzına dâir bir diğer değerlendirmesi de şudur:

“Şirkin ortaya çıkmasında rolü olmayan ‘şey’ in imânla berâber bulunmasında da zararı yoktur. Yani îmân tasdiktir. Zâhirî amellerin, hayır olsun şer olsun, îmânda medhali yoktur. ‘şey’ ise bütün mevcudata şamildir. Şu halde, ‘eşyâ’dan olan bir ‘şey’ muvahhide zarar vermez. Yani muvahhidin tevhîdine zarar vermez. Zâhir semâ’ ve raks da bir ‘şey’dir.”⁸²

Sivâsî, semâ’ın bir oyun ve eğlence olduğunu söyleyenlere ise şöyle karşılık vermektedir:

“Bu fakir der ki, biz Hanefî mezhebindeniz. Bizim mezhebimizde lu’b (oyun ve eğlence) yoktur. Diğer taraftan tevhîd hâlinde evliyânın büyüklerini inkâra da kâdir değiliz. Avâma da umûmen ruhsat vermeyiz. Çünkü cezbese sahih olmayan avâma ruhsat verilse, genç ve çocuk karışık lu’b olması mukarrer olur. “Her lu’b harâmıdır.” fehvâsi üzere lu’bun harâmılığı mukarrerdir.”⁸³

Sivâsî, çocukların, ehil olmayanların, semâ’ı inkar edenlerin, nefsanî ve dünyevî hazzardan arınmamış olanların semâ’ yapmalarının semâ’ın rûhâniyetine zarar vereceği için şeyhler tarafından yasaklandığını da belirtir⁸⁴.

Sivâsî, raksın da kâmillere mahsus olduğunu, böyle kimselerin hareketlerinin kızgın saç üzerinde titreşen dâneler gibi ihtiyârî olmadığını söyler⁸⁵.

Semâ’ esnasında çalınan def ve tanburun “Hiç bir şey hâriç değil, hepsi O’na hamd ile tesbih eder. Fakat siz onların tesbîhini anlayamazsınız.”⁸⁶ âyetine dahil olduğunu söyleyen ve semâ’ın insan kulağına tabi olduğunu, hayvan kulağına lâıyk olmadığını⁸⁷ belirten Sivâsî bu noktada sözlerini daha da sertleştirerek şöyle der; “Hayvan kulağı Kur’an dinlese de istifâde edemez. Nerde kaldı meşâyih sözünü işitsin.”⁸⁸

81 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 54b. Ayrıca bkz. Nazmî, s. 136.

82 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 30b.

83 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 55a. Ayrıca bkz. Nazmî, s. 136.

84 Sivâsî, *Miskâlu'l-Kulûb*, vr. 21a.

85 Sivâsî, *Miskâlu'l-Kulûb*, vr. 21b.

86 el-İsrâ, 17/44.

87 Sivâsî, *Miskâlu'l-Kulûb*, vr. 21a.

88 Sivâsî, *Miskâlu'l-Kulûb*, vr. 21a.

Bu ifâdelerden anlaşıldığına göre Sivâsî, semâ'ı insanları Hakk'a çağırın bir mesaj olarak da değerlendirmektedir.

İbn İsa (Yiğitbaşı)'nın "halvetler semâ' etmeseler mecnûn olurlardı" şeklindeki sözünü hatırlatan Sivâsî, mübtedî müridlerin semâ'a güçleri yetse de semâ' için "zamân", "mekân" ve "ihvân" şartlarının bulunması gerektiğini hatırlatır⁸⁹. Sivâsî, bu kanâatleri dile getirdikten sonra netîce olarak, bu hususta orta yolun tâkip edilip, semâ'ın umûmen tecvîz ve umûmen men olunmaması gerektiğine işâret eder.⁹⁰

"İbn Arabî Şeyh-i Ekber'dir"

Sivâsî Efendi İbn Arabî'nin şeyh-i ekber nâmıyla büyük bir İslâm mutasavvıfı olduğunu kabul eder, eserlerinde ondan nakillerde bulunur ve hakkında "Nûr-ı Ezher", "Kibrît-i Ahmer", "Şeyh-i Ekber" gibi ta'zimkâr ifâdeler kullanır.

"İbn Arabî'ye Göre Fir'avn Ebedî Olarak Cehennemliktir"

Firavn'un imânla ölüp ölmediği husûsundaki tartışma İbn Arabî'nin Mûsâ Fass'ında Firavun'un imân üzere öldüğünü tazammun eden sözler söylemesi⁹¹ üzerine olmuştur. Sivâsî Efendi İbn Arabî'nin bu konudaki görüşlerini değerlendirirken şöyle demektedir;

"İbn Arabî bu ifâdeleri kullandıktan sonra sözünün sonunda; "biz deriz ki, bundan sonra onun (Firavn) hakkında emr Allah'a râcidir." demek sûretiyle bu husûstaki tavrını ve niyetini ortaya koymuştur. Diğer taraftan İbn Arabî ölümünden üç yıl önce yazdığı ve son te'liflerinden olan Futûhât'ında; "Firavn ebediyyen çıkmamak üzere cehenneme düşen insanlardandır."⁹² demiş, dolayısıyla bu konudaki son kanâatini dile getirmiştir.⁹³

Ücret Bitirilen İşe Göre Değil, Hizmete Göredir

Sivâsî ile Kadı-zâde arasında tartışılan en ilginç meselelerden birisi de rüşvet meselesidir. Bu meselenin ne şekilde tartışma konusu edildiğini anlamak için Kâtip Çelebi'nin değerlendirmelerine bir göz atalım:

89 Sivâsî, *Miskâlu'l-Kulûb*, vr. 20b.

90 Sivâsî, *Miskâlu'l-Kulûb*, vr. 55a. Sivâsî Efendi kendisi de ifâde ettiği üzere bu konudaki görüşlerini Ahmed b. Muhammed et-Tûsî'nin "*Bevâriku'l-İlma' fî Tekfiri Men Yuharrimü's-Semâ'*" adlı eserine de atıflar yaparak delillendirme yoluna gitmiştir. (Bkz. et-Tûsî, vr. 28a-34b.) İsmâil Ankaravî de bu eseri esas alarak *Hüccetü's-Semâ'* adlı eserini bazı ilavelerle vucuda getirmiştir. Bkz. Ankaravî, vr. 69b-95a.

91 Bkz. İbn Arabî, *Fusûs*, s. 318-319.

92 İbn Arabî, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*, I/301.

93 Sivâsî, *Firavn'ın İmânına Dâir Risâle*, vr.1b-2a. Sofyalı Bâli Efendi (ö. 960/1553) de meşhûr eseri *Şerhü'l-Fusûs* (Bâli Efendi, *Şerhü'l-Fusûs*, İst., 1309)'da Firavun'un imanı konusunda İbn Arabî'nin asıl kanaatinin Futûhâtü'l-Mekkiyye'deki fikri olduğunu, bu eserinde İbn Arabî'nin Firavun'un cehennemde ebedi olarak kalacağını söylediğini, *Fusûsu'l-Hikem*'inde Firavun'un imanının geçerli olup olmadığı konusunda yer alan ifadelerinin ise şârihler tarafından yanlış anlaşıldığını ileri sürmüştür. Bkz. Kara, Mustafa, "Bâli Efendi, Sofyalı", *DİA*, V, 21. Buradan hareketle Abdülmecîd Sivâsî'nin de Bâli Efendi ile aynı kanaati paylaştığını söyleyebiliriz.

Kâtip Çelebi fıkıh kitaplarında sultan katında zarardan kaçmak, yahut yarar sağlamak; cana ve mala zarar gelmek korkusunu savuşturmak için verilen rüşvetin caiz, onu almanın ise haram olduğunun yazıldığını belirttiikten sonra⁹⁴ şunları söylemektedir:

“Rüşvetin mutlak haram olduğu halk arasında yaygın olup ne türlü rüşvetin haram olduğunu bilmez iken bir sözdür söylerler. Ve bilenler de “kavga ne lazım , öyledir” diye gizlice alırlar, verirler. Dünyada bir zarar ve cezası görülmediği yerde hiç bir kimse tereddüt etmeyip kabul eder. Etmeyen de dindarlığından ve Allah korkusundan dolayı değil, hazzı müşküldür diye halkın dilinden korkar. Zira “bir tatlı nesnedir, hazzı vardır”, derler. Zamanımızda rüşvet alıp vermektan korku yoktur. Yeğreyi budur ki, İbn Nüceym’in Kadîhân’dan alarak söylediği ücret sözleşmesi ile iş görüp vebalden kurtulalar. Zamanımızda divanda çalışanların, mahkemelerden başka işlerde alıp verdikleri o kabildendir. Nihaye hakkı ortadan kaldırmak ve haksıza yer vermek yoluna düşerek düzenin bozulması korkusu vardır. Geçmişte iş başında bulunan müslümanlar ve halkın padişahı bu sakıncayı savuşturmak ve devletin yıkılmasını gerektiren sebebi önlemek için mutlaka rüşvet kapısını sıkıca kapayıp, kanuna göre iş görürler ve halkı bununla tutarlardı. Bu gün de ona göre davranmak gerek. Sonra pişmanlık işe yaramaz. Hile-i şer’iyye yaptık demek söz olmaz. Çok iş vardır ki, şerfate uydurmak kabildir, lakin altında nice fesat bulunduğu için akla uygun görülmez.”⁹⁵

Hülâsa Kadî-zâdeliler hükümet işlerine müdahale ederek tâyin ve azillerde ulema ve vaizlere danışılması, onların görüşlerine itibar edilmesi gerektiğini söyleyip, kendi yaptıklarının da şer’-i şerif adına faydalı olduğunu bundan dolayı da din ve devlet adına yaptıkları işlerden dolayı ücret almalarının caiz olduğunu söyleyip, bunun rüşvet olarak görülmemesi gerektiğini savunmuşlardır.

Sivâsî Efendi ise, işlerini rüşvet yolunu seçmekle yürüten ulemâ nâmında bâzı fesatçıların rüşvetin adını ücret koyduklarını, şerfate uygun işlerde bir şeyin ücreti hizmete göre iken bunların para hatırı için şerfate muhâlif davranıp, “ücret bitirdiğimiz işe göredir” diyerek dört mezhebin dışına çıkıp âdetâ bir beşinci mezheb ihdâs ettiklerini dile getirerek⁹⁶ bu konudaki tavrını ortaya koymaktadır.

Şerfate tâbi olmanın Allah ve Resûlüne itâat, Hz. Peygamber’i sevmenin ise her konuda onun sünnetine tâbiyyet ve onu ihyâ etmekle mümkün olacağını dile getiren müellifimiz, devrinde yaşayan ilim ehlinin ilmiyle âmil olmayıp, rüşvet ve paraya teveccüh etmelerinin ümmetin fesâdına sebep olduğunu, bunun da şerfate muhâlefetten kaynaklandığını, bu sebeple bid’atlerin arttığını çözüm olarak da günâhlardan ve kötü ahlâktan kurtulmak için bu farzları tatbik edip, çocuklara da öğretmenin lüzûmuna işâret etmektedir.

94 Bkz. Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 100-101

95 Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 101-102.

96 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr., 30a.

“Büyüklerle Ta'zim İçin Ayağa Kalkmak Câizdir”

Sivâsî'nin değerlendirmesine göre, “Ekâbir (büyükler) ve zenginler meclise geldiğinde arada soğukluk olmasın ve muhabbet pekişsin diye ayağa kalkmak câizdir. Ulemâya kalkmak gerekmez. Çünkü onlar ta'zîme tama' etmezler. Kendi zamânında bu kanâatte olan ulemâya sataşmaların olduğunu hatırlatan Sivâsî, nefsinin aybını gören kimsenin kullukta kusûrunu bileceğini, kendinden daha aşağı kimse görmeyeceğini ve başkalarının ta'zîminden de utanacağını söyler. Ona göre herkese takvâ ve ilmî seviyesine göre saygı göstermek gerekir. Ta'zîmi talep etmek ise kişinin aybını görmeye kör olmasından, ucb ve kibirden kaynaklanır. Ulemâya lâîk olan, ta'zîm beklememektir. Avâma lâîk olan ise, ta'zîm için âlime ve üstâda ayağa kalkmaktır⁹⁷.

Sivâsî'ye göre ta'zim niyetiyle pâdişâha secde etmek küfrü gerektirmez. Çünkü melekler de Âdem'e ta'zim için secde etmekle emrolunmuşlardır. Diğer taraftan Hz. Yûsuf'un kardeşleri de ta'zim niyetiyle kendisine secde etmişler, o da peygamber olduğu halde buna engel olmamıştır. Şu halde ta'zim niyetiyle pâdişâha secde câizdir. Eğer bu secde ibâdet niyetiyle yapılırsa yapan kişi müşrik ve kâfir olur. Ayrıca pâdişâh birisini, “bana ibâdet cihetiyle secde et yoksa seni öldürürüm” diye zorlasa doğru olan secde etmeyip ölümü seçmektir. Fakat ta'zim secdesiyle emretse doğru olan ölmektense secde etmeği seçmektir⁹⁸.

“Ta'zim makamında Hz. Peygamber'e tasliye (sav) ve ashâba tarziye (ra) Yapmak Gereklidir”

Kâtip Çelebi'nin ifade ettiğine göre bu konudaki tartışmalar, imamlar hutbe okurken, Hz. Peygamber ve ashabını andığında müezzinlerin seslice tasliye ve tarziyede bulunmaları ile vâizlerin vaaz esnasında Peygamber ve ashabına tasliye ve tarziye getirmelerini teklif etmeleri üzerine çıkmıştır.

Bu konuda asıl tartışma mevzû olan, Cum'a hutbesi okunurken ta'zîm makamında Hz. Peygamber'e cemaat tarafından topluca tasliye (s.a.v.) ve ashâba tarziye (ra) yapmanın icap edip etmediği hususunda Sivâsî Efendi'nin kanâatini eserlerinden tesbit edemedik. Fakat onun bu konudaki tavrının, halk arasında örf ve âdet hâlini almış bu davranışın yasaklanması şeklinde değil de, yumuşak söz ve öğütle düzeltilmesi ve bunun da zamâna bırakılması şeklinde olduğunu söyleyebiliriz.

Bu hususlara ilaveten Sivâsî'nin tasliye ve tarziye konusunda zikrettiklerinden hareketle enbiyânın dışındakiler için de salât ve selâm getirmenin câiz olup olmadığının da tartışma konusu edildiğidir. Nitekim bu hususta o şunları söylemektedir:

97 Sivâsî, *Letâîfü'l-Ezhâr*, vr. 41a.

98 Sivâsî, *Letâîfü'l-Ezhâr*, vr. 38a.

"Sizi karanlıktan aydınlığa çıkarmak için üzerinize rahmetini gönderen odur."⁹⁹ âyet-i kerîmesindeki "Küm" zamiri rahmet mânâsına enbiyanın dışındakiler için de salât getirmenin câiz olduğuna işârettir. Salevât'tan bâzen duâ, bazen rahmet, bazen de mağfiret kastedilir. Şu halde nebîlere salât u selâm getirmek ta'zîme, diğerlerinde ise mağfirete hamlolunur¹⁰⁰. Ancak Enbiyâ'nın dışındakilere salât u selâm getirme, Hz. Peygamber'in isminin anılmasından sonra câizdir. Nebîler ve melâikenin dışındakiler için ise ancak birbiri peşine zikredilirse câiz olur¹⁰¹. Hz. Peygamber'in ehli ve ashâbı için "Radiyallâhü 'anhu", tâbîfîn, müçtehidin ve ulemânın büyükleri için "Rahimehullâh" denilmesi mendubdur¹⁰².

Sivâsî Efendi'ye göre;

"Tarziye sahâbeye mahsustur, onun dışındakilere *Rahimehullâh* denilir " şeklindeki görüş hatâlidir. Ona göre bu konuda sahih olan, müstehab olduğu, yani sahâbenin dışındakilere de denilebileceği görüşüdür. Diğer taraftan zikredilen şahıs sahabe oğlu ise o zamân babalarını da kapsayacak şekilde "*Radiyallâhü 'anhüm* " denilir. Meşâyih için "*Kuddise sırruhu* " demek menduptur. Günümüze kadar, talebenin hocası için "*Radiyellâhu anhu* " diyerek duâda bulunduğu çirkin karşılanmaksızın tevârüs edegelmiştir." diyen Sivâsî Efendi devamla; "Bu konuda doğru cevâp' verene rahmet olunur, lâkin hatâyâ kanâat getirene rahmet oluşmasına gönlümüz râzî olmaz. Kâtipler bu isimleri eserlerine kaydederken ta'zîmle hareket etmelidirler." der. Sivâsî'ye göre, Hz. Peygamber'e salât u selâm getirirken; "*Sallallâhü 'alâ Muhammed* ", "*Sallallâhü 'alâ Nebiyyî* ", "*Sallallâhü 'alâ Ahmed* ", "*Sallallâhü 'aleyhi* " demek câiz değildir. "*Allâhümme salli 'alâ Muhammed* " demek gereklidir. Ayrıca ehli-i beyt ve ashâbı da buna dahil edilmelidir¹⁰³.

Kâtip Çelebi'nin de ifade ettiği üzere tasliye konusunda ihtilâflı olan meselelerden birisi de onun Hz. Peygamber her anıldıkça söylenip söylenmeyeceğidir¹⁰⁴.

Sivâsî bu konuda da şunları söylemektedir:

"Hz. Peygamber her anıldıkça salavât getirmek farz-ı ayndır¹⁰⁵. Salât u selâm'ı namazda yapmamız onun ibâdet olmasına delildir. Bundan dolayı mü'min olan salavâtı kasden terketmemelidir¹⁰⁶. Bir mecliste Hz. Peygamber'in ismi sıkça zikredilirse böyle yerlerde bir kere salevât kifâyet eder. Ancak her seferinde salevât müstehaptır, farz değildir¹⁰⁷. Aynı mecliste bir grubun salevât getirmesi onu başkalarından sâkit etmez"¹⁰⁸.

99 el-Ahzab, 33/43.

100 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 91a.

101 Sivâsî, *Bidâ'atü'l-Vâizîn*, vr. 38b.

102 Bkz. Sivâsî, *Bidâ'atü'l-Vâizîn*, vr.3 8b; a. mlf., *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 91b.

103 Sivâsî, *Bidâ'atü'l-Vâizîn*, vr. 38b.

104 Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 27.

105 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 89a.

106 Sivâsî, *Bidâ'atü'l-Vâizîn*, vr. 39a.

107 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 90a.

108 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 90b.

Sivâsî, gerek Peygamber'e, gerekse onun dışındakilere tasliye ve tarziye yapılırken nefis ıslâhı için onların hâl ve davranışlarının hatırlanması gerektiğini söyler¹⁰⁹.

"Hz. Peygamber'den Sonra İhdâs Edilen Her şey Bid'at Değildir"

Bid'at konusunda da diğer konularda olduğu gibi hassas davranan Sivâsî Efendi, bid'atin lugatte, "âdet veya ibâdet cihetinden olsun, sonradan ihdâs edilen şeyler"¹¹⁰, İstılâhta ise, "şerîate muhâlif olup, din ve dünyâ için fesat kaynağı olan şeyler" olduğunu belirtir. Ona göre, "Her muhdes bid'attir ve her bid'at dalâlettir"¹¹¹ hadîsinden bu mânânın anlaşılması gerekir¹¹². Yâni dinle ilgili olup, şerîat koyucusu tarafından söz, fiil, ve işâret olarak izin olmayan ilâve ve çıkarmalar bid'attir. Şerîatte hakkında delil bulunmayan ve sonradan ihdas edilen şey, her ne kadar lugat bakımından bid'at olsa da şerîat açısından bid'at değildir¹¹³.

Sivâsî Efendi bid'atin üçlü tasnifini yaparak şu ölçüleri koyar:

"Mubah bid'at, un elemek için elek kullanmak; müstehab bid'at, minare ve medrese yapmak, kitâp tasnif etmek; vâcip bid'at, mülhıdleri ve bid'at'ehlini engellemek, şüpheleri defetmek için deliller ortaya koymak gibi şeylerdir." Sivâsî'nin değerlendirmesine göre bunlardan mübâh ve müstehab olan bid'at içine girenler, Hz. Peygamber zamânında bu gibi şeylerin olmayışı, ya ihtiyaç olmadığından ya da bunları yapmaya malî kudret olmadığından, veyahut bunlardan daha mühim olan şeylerle meşgul olunduğundandır. Bütün bunlar iyice tetkik edilecek olsa, onlara şerîat koyucusu tarafından izin verildiğini görmek mümkündür. Hülâsa dinde faydalı olan eşyâ dînin aslındandır. Sünneti terketmek şefâatten mahrumiyete sebep iken, fukahânın, amelî bid'at ihdâs etmenin sünneti terketmekten daha zararlı olduğunu söylediklerini hatırlatan Sivâsî, ilmi olmayanların kendilerini bid'atten kurtaramayacaklarını belirtir¹¹⁴.

Sivâsî'nin hemen bütün tasavvuf ehlinin ve ulemânın bid'at hakkındaki kanâatlerini yansıtan bu değerlendirmelerinden sonra, Kadı-zâde'nin tasavvuf ehlini bid'at ehli olarak görmesinin ve onlara karşı hücum etmesinin hakîkatle te'vîli mümkün değildir. Kaldı ki, Kâtip Çelebi'nin de ifâde ettiği gibi, bid'atler halkın arasında bir töreye ve âdete dayanır. Bir bid'at halkın arasında yerleşip oturduktan sonra halkı ondan yasaklayıp, döndürmek oldukça zordur. Şu halde bu hususta yapılması gereken halkı sünnete teşvik ve onları bid'atten uzaklaştırma yolunda yumuşaklıkla va'z ve nâsihatle yetinmektir. Tutmak halka kalır. Zorla tutturmak mümkün değildir¹¹⁵.

109 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 90a.

110 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 103a.

111 Müslim, Cum'a, 43; Ebû Davud, Sünnet, 5; Nesâî, İdeyn, 22; İbn Mâce, Mukaddime, 7.

112 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 100a.

113 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 103a.

114 Sivâsî, *Letâifü'l-Ezhâr*, vr. 103a-b; Sivâsî Efendi'nin bid'at hakkındaki bu görüşleri Birgivi'nin görüşleriyle aynılık arzietmekte üstelik ifadeler de birbiriyle örtüşmektedir. Krş. Birgivi, s. 38.

115 Bkz. Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 65-66.

“Kabir Ehlini Anmak Faydalıdır”

İslâm'ın getirdiği tevhit inancı, yerleşme döneminde iken, Allah'tan başka bir varlığa tapınmanın izlerinin silinmesi, bu konuda en küçük bir tâvize yer verilmemesi gerekiyordu. Bu sebeple faydalı tarafları bulunmasına rağmen kabir ziyâretleri de yasaklanmıştı¹¹⁶. Müslim'in rivâyet ettiğine göre; “Resulullâh Mekke'yi fethedince annesinin kabrini ziyâret etmeyi arzulamış ve bunun için rabbından izin istemişti. Allah'ın izin vermesi üzerine de: “*Kabirleri ziyâret edin; çünkü bunlar size âhireti hatırlatır.*” buyurmuşlardı.”¹¹⁷ Bu hadiste kabir ziyâretinin gerekçesi âhireti hatırlatması olarak gösterilmektedir.

Sivâsî Efendi de ölüleri anmanın dünyâyla gurur ve sürûru gidereceğini, dünyâda hüzn, gam ve fütür çekmenin günahı giderdiği için cennete yakınlaştıracacağını, bu sebeple kabir ehlini anmanın onların feyizlerinden mahrûmiyeti gerektireceğini söyler¹¹⁸. Gazâlî'nin de ifâde ettiği üzere, ibret almakla beraber, bereket ummak için de sâlihlerin kabirlerini ziyâret müstehabdır¹¹⁹.

Sivâsî'nin bu husustaki değerlendirmesi şöyledir;

*“İşlerinizde zor durumda kaldığınızda kabir ehlinen yardım talebedin.”*¹²⁰ hadisinde geçen “ehl-i kubûr”dan murâd Allâh'ın velî kullarıdır. Yâni bu hadis ifâde etmektedir ki, rûhu fenâya erştirip, bedeni ona makber kılanlardan medet istenmelidir ki, onlar Hayy ve Kayyûm olan Allah'ın hayât vermesiyle hayât bulmuşlardır. Sivâsî'ye göre böyle kimseleri zikir, Allah'ı zikirdir. Belki tahkîk ehli katında tarîkate yeni girmiş mürîde Allah'ı lisanla zikretmekten daha faydalıdır. Zîrâ bâzı zikir vardır ki, Allah'ın pâk olan Zâtını, yalana bulanmış, pâk olmayan ve vesveseli dille zikredildiği için, zikir sâhibini Allâh'tan uzaklaştırır, böylece azaba müstahak olur¹²¹.

Ölüleri anmayı ve kabirlerini ziyâretde bulunmayı bu açıdan faydalı gören Sivâsî Efendi'nin, mezarlara kandiller koymak, yüzünü sürmek, kandil yağı ile yağlanmak vs. gibi hususlara olumlu bakmadığını da tahmin etmek zor değildir.

“Cenazeyi Tehlil İle Kaldırmak Şeriate Muhâlif Değildir”

İki taraf arasında münâkaşa mevzû edildiğini tesbit ettiğimiz hususlardan biri de cenâzelerin zikir ve tehlil ile kaldırılmasıdır. Nitekim Naîmâ'nın “Kadı-zâde Mehmed Efendi vefât etti ve icat ettiği şekil üzere zikirsiz ve tehlilsiz cenâzesi Sultân Mehmed câmiine

116 Karaman, s. 97-98.

117 Müslim, Cenâiz, 105, 108.

118 Sivâsî, *Bidâ'atü'l-Vâizîn*, vr. 42a.

119 Gazâlî, IV/474.

120 Aclûnî, I/88.

121 Sivâsî, *Bidâ'atü'l-Vâizîn*, vr. 41b.

kaldırıldı ve namazı müteakip defnedildi.”¹²² şeklindeki ifâdelerinden Kadı-zâdenin bu husustaki tavrı ortaya çıkmaktadır.

Sivâsî'nin bu konudaki değerlendirmesi ise şöyledir:

“Osmanlı'nın zuhûrundan günümüze kadar ulemâ, ölülerini cehri zikirle taşıyıp defn etmekten kaçınmamışlardır. Bizim selefe itirazımız ise câhilliğimizden kaynaklanmaktadır. Mademki hilâfına açık nas yoktur -ki, olsa onlar da etmezledi- şu halde itirâza sebep de yoktur.”¹²³

Nazmî Efendi de Sivâsî ile Kadı-zâde arasında pek çok muârazanın olduğunu ancak bunlardan en önemlilerinin Kadı-zâde'nin Rasûlullâh'ın ebeveyni hakkında “îmânsız gittiler” diye ısrârı ve “Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin dedesinin kılıcı ile öldürüldü” iddiâsı üzerine olduğunu söylemektedir¹²⁴. Şimdi bu iddialarla ilgili Sivâsî Efendi'nin ve Kadı-zâde'nin görüşlerini birlikte değerlendirmek için *Hediyetü'l-İhvân* daki rivâyetleri görelim.

“Rasûlullâh'ın Ebeveyni Küfür Zamânında Öldü”

Sivâsî Efendi Hz. Peygamberin ebeveyninin kâfir olarak öldüklerini söylemenin yanlış olduğunu ve bu sözü İmâm-ı Âzam'a nisbet etmenin doğru olmadığını, İmâm-ı Âzam'ın Fıkh-ı Ekber'de Hz. Peygamber'in ebeveyninin “kâfir olarak öldüler” şeklinde bir ifâdesinin bulunmadığını, kaldı ki bu sözü o söylemiş olsa bile bunun “kâfir olarak öldüler” şeklinde değil de, “küfür zamânında öldüler” şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtir. Sivâsî Efendi'nin bu husustaki diğer bir kanâati de onların ihyâ edildikten sonra İslâm'ı kabul ettikleri şeklindedir¹²⁵.

Nazmî Efendi bu mesele hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Âbâ ve ecdâda eklenen ârdan evlat ve torun âr edermiş. Öyleyse Resûlullâh'ın anne ve babasına kâfir demek hâşâ Resûlullâh'a “kâfir oğlu” demek olur. Onun için ulemâmn büyük bir çoğunluğu bunu söyleyenin Nebî'ye sövmüş olacağından hareketle, katlinin vâcip olduğuna hükmetmişlerdir. İmdi uşşâk-ı Rasûlullâh'dan olan Sivâsî Efendi buna tahammül etsin mi?”¹²⁶

Nazmî Efendi bu değerlendirmeleriyle Sivâsî'nin tavrına iştirak ettiğini ve onu haklı gördüğünü ifade etmeye çalışır.

122 Nafmâ, III/1321; Hammer, V/215.

123 Sivâsî, *Miskâlu'l-Kulûb*, vr. 43a.

124 Nazmî, *Hediyetü'l-İhvân*, s. 177.

125 Bkz. Sivâsî, *Dürr-i Akâid*, vr. 102b-103a.

126 Nazmî, s. 179.

Nazmî Efendi devamla şunları söyler:

"İmâmeyn-i Hümâmeyn medhinde, Resûl-i Ekrem ifrât-ı mübâlağa etmiş-ken ve ittifâk-ı ulemâ ile ta'lîm-i ümmet için minberlerde "Cennet ehlinin gençlerinin iki efendisi ve ehl-i sünnet'in iki göz bebeği" kırâat olunurken, Sivâsî, Kadî-zâde'nin Hâricîler ve Yezidîler mezhebin tervec edip, bî-edeplik ettiğine rızâ versin mi?"

Nazmî Efendi bu değerlendirmeleriyle de Sivâsî'nin Kadî-zâde'ye karşı tepkisinin haklı olduğunu teyid etmektedir.

Nazmî Efendi bu iki meselenin her iki taraf arasında tartışma konusu olduğunu ve Kadî-zâde'nin Sivâsî'nin görüşlerini çürütme sevdâsına düşüp "Kardeşine kuyu kazan, kazdığı kuyuya kendi düşer" sözü gereği her bahiste mağlup ve rüsvay olduğunu da söyler¹²⁷.

"Eşyânın Tesbîhi hem "hâl" hem de "kâl" iledir."

İki taraf arasında tartışmaya konu olan hususlardan biri de, "Eşyânın tesbîhi kâl ile midir, hâl ile midir?" sorusu üzerine olduğunu yine Nazmî Efendi'den öğreniyoruz. Bu tartışma konusu, tartışmanın şekli ve tarafların tavrını göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Nazmî Efendi'nin naklettiğine göre bu tartışma şöyle olmuştur:

"Sultân IV. Murâd bir gün Sivâsî Efendi'ye: "Eşyânın tesbîhi kâl ile midir, hâl ile midir?" diye sorduğunda, "Kâl iledir. Bizim dervişlerimizden işitenler vardır." diye cevâp vermişler. Ondan sonra Pâdişâh Kadî-zâde'yi dâvet edip, "Kadıoğlu, Sivâsî'ye eşyânın tesbihinden sual ettim; "kâl iledir ve dervişlerimizden işitenler vardır" dedi, öyle midir?" diye sorduğunda, Kadî-zâde: "Hayır Pâdişâhım, Cenâb-ı Hak Kur'ân-ı Kerîmde, "Hiç bir şey hariç değil, hepsi O'na hamd ile tesbih eder. Fakat siz onların tesbîhini anlayamazsınız..."¹²⁸ buyurduğu hâlde Sivâsî Efendi, "Anlarınız ve işitiriz" diye cevâp vermiş. Pâdişâh tekrar Sivâsî Efendi'yi dâvet edip; "Kadıoğlu, senin hakkında Kur'ân nassını inkâr etti, kâfir oldu" diyor. Sen ne dersin?" dediğinde Sivâsî Efendi: "Pâdişâhım bu adam Kur'ân-ı Kerîm'in tefsîrinden habersiz câhil ve inatçı bir kimsedir. Her ne kadar ilzam etsem kabul etmez. Şeyhülislâm'ı ve kazaskerleri dâvet edin, huzûrlarında karşılıklı olarak tartışalım." Bunun üzerine Şeyhülislâm ve kazaskerler dâvet edilirler. İçlerinde bulunan Şeyhülislâm Yahyâ Efendi: "Pâdişâhım, ola ki Kadî-zâde bizim bir garazımız olduğunu zanneder"¹²⁹. İmâmımız Şâmî Hüseyin Efendi fazıl bir kimsedir gelip aralarında karar versin, biz de temyîz edelim." demiş. Sonra Hüseyin Efendi aralarında hüküm vermek üzere dâvete icâbet edip, Sivâsî Efendi'ye hitâben "iddiânız nedir?" diye sormuş. Sivâsî Efendi de: "Eşyânın tesbîhi kâl iledir, mükâşefe erbâbı işitir dedik" demiş. Kadî-zâde'ye "siz ne dersiniz?" diye sorduğunda o da: "Cenâb-ı Hak Kur'ân'da; "...Siz onların tesbîhini anlayamaz-

127 Bkz. Nazmî, s. 179.

128 el-İsrâ, 17/44.

129 Yahyâ Efendi'nin böyle bir mâzeret ileri sürmesinin Sivâsî Efendi ile aralarında olan bağlılığın bilinmesinden dolayı, Kadî-zâdenin kendisini taraf tutuyor diye itham etmesinden imtinâ ettiği için olsa gerektir. Sivâsî ile Yahyâ Efendi arasındaki bu yakın ilişki için bkz., Nazmî, s. 184.

sınız..."¹³⁰ derken bunların "iştiriz" demesi, Kur'ân'ın nassına muhâlif ve inkârdır, küfürdür deriz" diye cevâp vermiş. Bunun üzerine Sivâsî Efendi söz alarak Kadı-zâde'ye karşı şunları söylemiş; "Mâlûm oldu ki, Kur'ân-ı Kerîm'in tefsîrinden habersizmişsiniz. Zîra bu âyet-i kerîmede hitab kâfirleredir. Yâni herkesin iştirip anlayamadığından, bâzılarının iştirip anlamamaları lâzım gelmez. Mantıkta okumadın mı? "Selb-i külliyyenin nakfı mücib-i cüziyyedir"; yani "tümünüz anlamaz, bâzınız anlayıp iştir" demektir. Bu nev'i âyetler Kur'ân-ı Kerîmde çoktur. Meselâ: "Yüzler (vardır), o gün ter ü tazedir. Rablerine bakacaktır."¹³¹ âyet-i kerîmesi ve "Bedir gecesi ayı nasıl gördüyseniz, o şekilde Rabbınızı göreceksiniz."¹³² hadîs-i şerîfi delîli ile, Cenâb-ı Hak'ın Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "Ona gözler erişemez."¹³³ ifâdesi, "bütün gözler görmez, bâzıları görür" demektir." dediklerinde, Hüseyin Efendi de "Bize kuşların dili öğretildi."¹³⁴ ve "(Dişi) bir karınca dedi ki; "Ey Karıncalar, yuvalarınıza girin."¹³⁵ âyet-i kerîmeleri de eşyanın tesbihlerinin kâl ile olduğuna delildir." diye ilâvede bulunarak Pâdişâh'a: "Pâdişâhım Sivâsî Efendi âlim, fâzıl birisi olup her sözü hakdır. Husûsen âyet-i kerîmeden çıkardığı mânâ bütün müfessirlerin sözlerine uygundur." deyince Şeyhülislâm ve orada hazır bulunanlar: "Hüseyin Efendi'nin sözleri hakdır" diye teyid ve te'kidde bulunmuşlar. Bunun üzerine Sultân Murâd Kadı-zâde'ye dönerek; "Kadıoğlu yine mi fezahât?" diye hitapta bulunmuş, bunun üzerine Sivâsî Efendi: "Pâdişâhım, İmâm Müslim, İbn Ömer'den rivâyet ettiği "Bir kimse kardeşine küfür isnad ederse, mutlakâ o ikisinden birisi kâfir olur." hadîs-i şerîfince kendisine küfür lâzım olmuştur. Huzûrunuzda tecdîd-i îmân getirmesi gerekir." demiş. Pâdişâh da Sivâsî Efendi'ye;" Kadıoğlu'na tecdîd-i îmân eyle" demiş, onlar da tecdîd-i îmân etmişler."¹³⁶

"Denizde Avlanan Her Canlı Yenilmez"

Sivâsî Efendi ile Kadı-zâde arasında geçen muârazalardan bir diğeri de denizde avlanan her hayvanın yenilip yenilemeyeceği husûsunda olmuştur.

Bu tartışma konusuyla alakalı olarak da Nazmî Efendi şunları anlatmaktadır:

"Bir gün Sivâsî Efendi, "Deniz avı yapmak ve onu yemek, size helâl kılındı."¹³⁷ âyet-i kerîmesini ve "Balığın dışında, denizde avlanan her şeyin yenmesi harâm kılındı." hadîs-i şerîfini naklettiğinde, Kadı-zâde: "Sivâsî Efendi hatâ etmiş, deryâ böceklerinin cümlesi helâldir" diye itiraz etmişti. Kadı-zâde'nin cevabı Sivâsî Efendi'ye naklolunduğunda şöyle demişti: "Bunun hürmeti (harâm-lığı) yetmiş kadar tefsîr, hadîs ve fıkıh kitabında sâbit olmuştur. İmâm-ı A'zam Hazretlerinin de içtihadı böyledir." Hâsılı aralarındaki bu münâzara devam edince Sivâsî Efendi Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'ye bir tezkire yazarak: "deniz avlarından, balıktan başkası İmâm-ı Âzam'a göre helâl midir, harâm mıdır? fetvâ yazıp bize

130 el-İsrâ, 17/44.

131 el-Kıyâme, 75/22-23.

132 Buhârî, Mesâcid, 211-212.

133 el-En'âm, 6/103.

134 en-Neml, 27/16.

135 en-Neml, 27/18.

136 Nazmî, s. 179-181.

137 el-Mâide, 5/96.

gönderiniz.” der. Yahyâ Efendi de falan gün bize teşrif etsinler Kadı-zâde’yi de dâvet edip aralarını fasl edelim” der. Nitekim kararlaştırılan günde Şeyhülislâm’ın huzûrunda bir araya gelip görüştükten sonra, şeyhülislâm hizmetçilere “yemek getirin” der. Onlar da bir tepsinin içinde istakoz, yengeç, midye, istiridye ve sair böcekler ve bir tabak içinde de iki tane balık; birini kendi önüne diğerini de Sivâsî Efendi’nin önüne koydurup, Kadı-zâde’ye de böceklerden yemesini teklif ederek tepsiyi önüne koyarlar. Kadı-zâde ikrah edip; “bunlar yenir mi?” deyince Şeyhülislâm, “yemediğiniz şeyi halka neden teklif edersiniz? Nitekim bütün fıkıh kitâplarında Hanefî imâmları bunun harâm olduğu görüşündedirler.” diyerek Kadı-zâde’yi sustururlar¹³⁸.

Bütün bu zikrettiğimiz hususlarda her iki tarafın da farklı değerlendirmeye gitmeleri onların mizaçlarını aksettirmesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Sivâsî Efendi’nin meşreb itibâriyle tasavvuf ehli olması, Kadı-zâde’nin ise medreseden yetişme birisi olmasına rağmen, Sivâsî Efendi’nin yaklaşımının Kadı-zâde’ye göre daha mâkul ve mantıkî olduğu, bütün bu konularda akla uygunluğu ve dînin özüne aykırı olmama ilkesini ölçü olarak ele aldığı söylenebilir. Bu noktadan hareketle diyebiliriz ki, her iki taraf, mensûbu buldukları müesseseler adına bu tartışmaları sürdürmediklerine göre, anlaşmazlık sadece meslek farklılığından kaynaklanmamış, şahsî maksat ve garazlarla, hissî davranışlar ağır basmıştır. Özellikle Kadı-zâde’nin davranışları ve meseleler karşısındaki tavrı dikkatle değerlendirildiğinde bunu müşâhede etmek mümkündür.

Sivâsî Efendi ile Kadı-zâde arasındaki bu tartışmalar karşılıklı eserler yazmaktan çok, câmi kürsülerinde ve değişik mahfillerde sürmüş, böylece her iki taraf da kendisini haklı gösterip, karşı tarafı cerhetme yoluna gitmiştir.

Uzunçarşılı, Sivâsî Efendi’nin Kadı-zâde’nin görüşlerini tasrih ve bu hususlara dâir kanâatini risâle ve va’z sûretiyle beyân ettiğini belirtmekte¹³⁹, diğer taraftan A. Yaşar Ocak da buna örnek teşkil etmesi bakımından Kadı-zâde’nin “*er-Risâletü’l-Kâmi’a li’l-Bid’a*”¹⁴⁰, Sivâsî Efendi’nin de “*Bizâ’atü’l-Vâizin*” adlı eserlerini karşılıklı olarak yazdıklarını söylemektedir¹⁴¹. Ocak, Sivâsî Efendi’nin eserini görmemiş olacak ki, bu iki eserin birbirine mukabil yazıldığını belirtmiştir. Oysa Kadı-zâde eserinde, sadece cemâatle nâfile namaz kılınıp kılınamayacağı, kandil gecelerine mahsus namazın olup olmadığına değinirken, Sivâsî Efendi’nin eseri bir tasavvufî hadîs şerhi olup Kadı-zâde’nin eserinde temas ettiği konulardan bahsetmemektedir¹⁴².

138 Nazmî, s. 181-182.

139 Uzunçarşılı, III/357.

140 Bkz. Kadı-zâde Mehmed Efendi, *er-Risâletü’l-Kâmi’a li’l-Bid’a Nasıratün li’s-sünneti Dâmi’atün li’l-Bid’ati*, Süleymâniye Ktp., Şerez, No: 3876, (1b-31a vr.).

141 Ocak, “Kadı-zâdeliler Hareketi”, s. 218.

142 A. Yaşar Ocak her halde bu iki eserin isiminin bid’at konusunu içerdiğini zannettiğinden dolayı bu değerlendirmeyi yapmış olsa gerektir. Oysa dikkatle incelendiğinde görülecektir ki, Sivâsî Efendi’nin eserinin ismi *Bid’atü’l-Vâizin* (Vâizlerin Bid’atleri) değil, *Bidâ’atü’l-Vâizin* (Vâizlerin Sermâyeleri)dir.

Sivâsî Efendi'nin bu tartışma konularıyla alâkalı olarak yazdığı tek müstakil risâle "*Firavun'un İmânına Dâir Risâle*"dir. Zâten daha önce de belirttiğimiz gibi Sivâsî Efendi eserlerinin hemen çoğunu Kadı-zâde ile tartışmaya başladıkları dönemden önce kaleme almıştır. Onun bu tartışmaları daha çok kürsülerde sürdürdüğünü, eserlerinde ise daha önce gündeme gelen benzer tartışmalara cevaplar verdiğini görürüz.

Bu arada her iki taraf birbirlerinin görüşlerini cerhetme yoluna giderken, Kâtip Çelebi tartışılan konularda itidal yolunu tavsiye eden "*Mizânü'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ahak*" adlı eserini kaleme almış, bu eserinde o günün meselelerine çözüm getirmek ve doğru yolu göstermek istemiş, bu arada iki taraf arasında vukû bulan tartışmalardan dolayı hem Kadı-zâde hem de Sivâsî'yi "onlar iki bilgili ve dubaracı şeyh idi" diye ağır bir şekilde itham ederek, onların asıl maksatlarının din ve devlet işine yaranmak sûretiyle şöhret yapıp, Pâdişâh'ın dikkatini çekip bu bahâneyle dünyalık arzularına kavuşmak olduğunu söylemiştir¹⁴³.

Fakat Nazmî Efendi, Sivâsî Efendi'nin şöhret ve menfaat temin etmek için bu yola girdiğine dâir Kâtip Çelebi'nin iddiâsına şiddetle karşı çıkmakta ve şöyle demektedir:

"Bu adam (Kâtip Çelebi) gayet kötü zan sahibi birisidir. Övülmesi gereken bir kimseyi övse, akabinde kötüler. Kötülese akabinde över. Buna rağmen ifrat ve tefrit arasında bir yol seçtiğini ve kanâatlerinin hak ve adâlet üzere red ve kabul edilmesini ister."¹⁴⁴

Nazmî Efendi devamla, Sivâsî Efendi'nin güzel hasletlerinden bahsederek Kâtip Çelebi'ye şöyle çatar:

"Cenâb-ı Hak'dan korkup, Resûlullâh'dan hayâ etmeden Sivâsî için, "Dünyâdan kâm aldı"¹⁴⁵ demek ne cesâret ve cürettir? Her kim bir kötülük işlese onunla cezâlandırılır. Bu kötü amelin cezâsı -Allahu a'lem- sû-i hâtimedir. Habis ne kadar cesurdur ki, İbn Hacer¹⁴⁶ ve İmâm-ı Süyûtî¹⁴⁷ ve müftiyü's-sekaleyn Kemâl Paşa-zâde (ö.941/1534)¹⁴⁸ ve Bahayî Efendi¹⁴⁹ gibi muhakkik ve müdakkik fâzılları, risâle-i bâtilasında cehle nisbet etmektedir."¹⁵⁰

Nazmî Efendi bu sözlerden sonra, Sivâsî Efendi'nin Kadı-zâde'ye muhâlefet etmekle şöhret bulmadığını, aksine daha önceden meşhur olduğunu, bundan dolayı da III. Mehmed tarafından İstanbul'a dâvet edildiğini, zamânındaki diğer pâdişâhların da ikrâm ve iltifâtına mazhar olduğunu, olsa olsa Kadı-zâdenin O'na muhâlefet etmekle şöhret bulmuş olabileceğini isbata çalışır¹⁵¹.

143 Bkz. Kâtip Çelebi, *Mizân*, s.109.

144 Nazmî, s. 182.

145 Bkz. Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 109.

146 Bkz. Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 17.

147 Bkz. Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 51-52.

148 Bkz. Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 52.

149 Bkz. Kâtip Çelebi, *Mizân*, s. 37, 11-12.

150 Nazmî, s. 182-183.

151 Bkz. Nazmî, s. 183.

Aslında Kâtip Çelebi mezkûr bahislerin yer aldığı “*Mizânü'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehak*” adlı eserini devrindeki tekke-medrese sürtüşmesinden dolayı zuhûr eden kötü gidişe bir son vermek için kaleme almıştır. Binâenaleyh o, eserinde Kadı-zâde ve Sivâsî Efendi'den bahsederken, herhangi birisini haklı gösterme yoluna gitmez, fakat gereksiz konular yüzünden lüzumsuz iddiâlara girmekle itham eder. Bundan dolayı Nazmî-Efendi'nin kendi silsilesinden olan kimselere, başkaları tarafından dil uzatılmasına tahammül edememesinin bir netîcesi olarak, Kâtip Çelebi'ye mutaassıbâne sözlerle hitabda bulunması doğru bir hareket olarak görülemez.

Nitekim *Hediyetü'l-İhvân*'ın sayfa kenarında, kim olduğu belli olmayan bir şahıs tarafından, Nazmî Efendi'ye hak verilmekle birlikte Kâtip Çelebi'yi de bu konuda mâzur görmek gerektiği şu ifâdelerle dile getirilmiştir:

“Kâtip Çelebi'nin *Mizânü'l-Hakk* adlı risâlesinde yazdıkları bâtıldır. Ancak ma'zûrdur. Zîra, “Tadmayan bilmez.” kabilindedir. Aslında o zâhirî ilimlerde bilgili birisidir ancak, Hâdî ismine mazhar olmadığından mânevî zevklerden nasiplenememiştir, zâten bunu inkâr edenlerdendir. Bu zevkle Cenâb-ı Allah onu zevklendirmeyi takdir etmemiştir. Zâhirî ilimlerdeki bilgisi fazla olduğundan, kendince ileri sürdüğü delillerini doğruymuş gibi yazmıştır. Ve sâhip olduğu zâhirî ilimler kendisine perde olmuş, ma'nevi zevklerden mahrum kalmıştır. Bundan dolayı söyledikleri ma'zûrdur. Zâten Kâtip Çelebi'nin tahsîli Kadı-zâde'dendir. Kadı-zâde ise bilindiği gibi sûfler tâifesini inkâr edenlerdendir.”¹⁵²

Aslında bu çekişmeleri, içtimâî hayâtın bütününde meydana gelen sarsıntının bu müesseselerdeki tezâhürü şeklinde yorumlamak mümkündür ve burada üzerinde durulması gereken asıl nokta, söz konusu meselelere Kadı-zâde'nin veya Sivâsî Efendi'nin ne şekilde cevâp verdikleri değil, meselelerin bizzat kendileri, yâni mâhiyetleri olmalıdır.

Yaşar Ocak, bu hususta şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

“O dönem Osmanlı toplumunda, üzerinde düşünülmesi ve çâre bulunması icap eden pek çok hayâtî mesele varken, Kadı-zâde'nin çoğu önemsiz ve hatta, “Hz. Peygamber'in ebeveyninin” ve “Firavn'un îmân ile ölüp ölmedikleri” gibi canlı olmayan meseleleri seçmesi manidardır. Kadı-zâde niçin böyle hareket etmiştir? Meselenin bu yönü bizi Kadı-zâde'nin samîmiyetinden haklı olarak şüpheye düşürecek niteliktedir. Bu itibarla onun asıl niyetinin bid'atleri temizlemek ve bu yolla toplumu selâmete ulaştırmak değil, mevki ve şöhret sağlamak olduğu meydana çıkıyor. Emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker iddiâsı bu niyetin tahakkuku için mâhirâne tasarlanmış bir meşrûiyet aracı olmaktadır. Hattâ o, münâkaşaları halka kadar indirmek ve taassup duygularını körüklemekle, toplumu içine ittiği kargaşanın ağır sonuçlarını görmemezlikten gelmek gibi büyük bir sorumsuzluk gösterebilmiştir”¹⁵³.

152 Nazmî, s. 183 (üç numaralı dipnot).

153 Ocak, “Kadı-zâdeliler Hareketi”, s. 218.

Kadı-zâde ile Sivâsî Efendi arasında geçen münâkaşalarda devlet erkânı ve özellikle IV. Murâd oldukça siyâsî davranmıştır. Nitekim o, iki taraf arasında vukû bulan münâkaşalara müdâhale etmediği gibi kendi icrââtına uygun va'zlar yapıp fetvâlar veren Kadı-zâdeyi himâye etmiş¹⁵⁴, buna rağmen Padişah, Kadı-zâde'ye tamamen yüz vermeyip, gizlice Sivâsî'ye iltifatlarda bulunmuş ve ona lâzım gelen hürmeti ve saygıyı göstermekten geri durmamıştır¹⁵⁵. Bunun sebebi ise açıktır. Çünkü Pâdişâh muhtemelen yakın adamlarının da telkîniyle, iki taraf arasında dengeyi muhâfaza etmenin hem devlet hem de toplum nizâmı açısından daha iyi sonuç vereceğini hesap ediyordu. Aksi halde Kadı-zâde'nin açıkça ve fiilen desteklenmesi karşı tarafın ezilmesiyle sonuçlanacağından ve bunun hâsıl edeceği tehlikeli olaylardan korkulurdu¹⁵⁶.

Pâdişâh'ın Sivâsî Efendi'ye gösterdiği ilgi ise onun nüfûzunu dikkate alsa bile daha ziyâde bizzat kendisinde müşâhede ettiği kemâlâttan dolayı idi diyebiliriz. Ayrıca bunu Pâdişâh'ın öteden beri sūfilere ve âlimlere gereken saygı ve hürmeti gösteren geleneksel tavrın bir devâmı saymak da mümkündür.

Her hâlükârda Sivâsî - Kadı-zâde münâkaşası IV. Murâd'ın uyguladığı siyâset sâyesinde sözlü ve yazılı safhada kalmış, fiilî bir harekete dönüşmemiştir. Ancak Kadı-zâde'nin 1635'de Sivâsî Efendi'nin de bundan dört yıl sonra (1639) ölümünü müteâkip, Kadı-zâde'nin yolundan giden mutaassıp zümre ile Sivâsî taraftarları arasında aynı münâkaşalar müsâmahasız ve hoşgörüsüz bir tarzda büyüyüp gelişmeye, hattâ fiilî mücâdele hâlini almaya başlamıştır. Böylece IV. Murâd'ın kendi döneminde uyguladığı siyâset sebebiyle kısmen sağlanabilen devlet nizâmı, onun ölümünden sonra sarayda başlayan menfaat ve nüfûz mücâdeleleri sebebiyle tekrar bozulmaya başlamıştır.

Ekserîsi vâiz olan Kadı-zâde taraftarları onun ölümünden sonra saraya hulûl ederek para almak ve mevki elde etmek için harâm olduğu kat'î olarak sâbit olmayan şeylerin harâm olduğunu ve bu fiilleri işleyenlerin kâfir olduklarını iddiâ ederek Regâip, Kadir, Berâet namazlarını kılanları, teğannî ile Kur'ân okuyanları, cum'alarda tasliye ve tarziyede bulunan müezzinleri, na't-ı şerîf okuyanları hülâsa Hz. Peygamber'den sonra ihdâs edilen mâkul şeyleri yapanların da küfürlerine hükmedecek kadar ileri gittiler¹⁵⁷.

Diğer taraftan tarîkat ehlinin semâ' ve devrânlarının raks hükmünde olup, raksın ise icmâ' ile harâm olması hasebiyle müslümanların bunları menetmeleri gerektiğini telkîn ettiler. Câhil halk da bunların sözlerine uyarak Halvetiyye, Mevleviyye ve diğer tarîkat erbâbına karşı düşmanlık edip, bunları tekfir etmekten başka, "tekkelerine girenler bile kâfir olur" diyecek kadar ileri gitmişler, tekkeleri yıkmaya, taş ve topraklarını denize dökmeye,

154 Mehmed Murad, VII/57.

155 Naîmâ, VI/2720. Naîmâ'nın bir başka yerde naklettiğine göre Sivâsî padişahın yanında büyük iltifatlara nâil olmuş, defalarca konuşma ve sohbetlerinde bulunmuş ve nice işlerde padişahın huzuruna gizlice varmıştır. Bkz. Naîmâ, III/1222. IV. Murat'ın Sivâsî Efendi'ye karşı tavrı için bkz. Nazmî, s. 142 vd.

156 Ocak, "Kadı-zâdeliler Hareketi", s. 219.

157 Naîmâ, VI/2720; Uzunçarşılı, II/358; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 127.

sokaklarda rasladıkları derviş ve şeyhlere tecdîd-i îmân teklif edip, kabul etmeyenleri öldürmeye başlamışlardı¹⁵⁸.

Bunlardan Çavuş-zâde bir va'zında Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin:

"Mescidde riyâ-pîşeler itsün ko riyâyı,
Meyhâneye gelkim ne riyâ var, ne mürâî."

beytini okumuş; "Ey ümmet-i Muhammed her kim bu beyti okursa kâfir olur. Zîra bu beyt küfürdür" diyerek Şeyhülislâm'ı tekfir etmişti. Bu sözleri Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'ye naklettikleri zamân hiç cevâp vermemiş ve üstünde durmamıştı.¹⁵⁹ Yanlız ara sıra Birgivî Mehmed Efendi'nin torunlarından İsmetî Efendi (ö.1076/1666)'ye bakıp; "İsmetî, dedenin salâh sûretiyle bu âleme ne tür şikâk tohumu ektiğini bilir misin?" dermiş¹⁶⁰. Naîmâ Yahyâ Efendi'nin akıllı, vakarlı ve tahammüllü bir devlet adamı olup, böyle edeb dışı hareket edenlerin cezalandırılmalarına girişmediğinden giderek dil uzatmaların, lisanla taaruzların çoğaldığını söyler¹⁶¹.

Naîmâ "*Târih*"inde; "imân edenler ve Allah'ın birliğine inananlar parti parti olup, meclislerde köşe karşılıklı bahislerle, kavgalarla, beyhûde münâkaşalarla birbirlerini tekfir etmekten çekinmezlerdi."¹⁶² diyerek durumun vehâmetini ortaya koyar.

İşte bu sebeplerden dolayı tarîkat erbâbı bu dönemde âdetâ sinmiş, bu mütecâvizlere karşı hükûmeti ele geçirmiş olan ağaların da bu şuursuz kalabalığa uymaları üzerine Halvetî ve Mevlevî tekkeleri faaliyet yapamaz olmuşlardı¹⁶³.

Bu vâizlerle tasavvuf ehli arasında o zamâna kadarki fikir mücâdelesî, Kadı-zâdelilerin saraydaki hâmlerinden aldıkları cür'ete ilâveten vezîr-i âzam Melek Paşa'dan izin almak sûretiyle Salkım Söğüt'te Demirkapı tarafındaki tekkelerini basıp dervişlerini dağıtmakla fiilî sâhaya intikal etti¹⁶⁴.

158 Naîmâ, VI/2720; Uzunçarşılı, III/358; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 127-128; Ocak, "Kadı-zâdeliler Hareketi", s. 220.

159 Naîmâ, V/2091-2092; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 128.

160 Naîmâ, V/2092-2093; Uzunçarşılı, III/360.

161 Bkz. Naîmâ, V/2093.

162 Naîmâ, VI/2721.

163 Uzunçarşılı, III, 359; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 128. Abdülâhad Nuri bu hadiselerin patlak vermesinden kısa bir süre önce vefat etmiştir. O, zamanının kutbu olarak bilinmekte ve elde ettiği merteye bazı tarîkat şeyhleri tarafından kıskanılmaktaydı. Dolayısıyla bu kimseler onun vefatına sevinirler ve onu kendilerinin öldürdüğünü iddia ederler. Muhammed Nazmî'ye göre Nuri Efendi'nin vefatından hemen sonra tekkelerin ve tarikat mensuplarının uğradığı bu saldırılar, onun vefatına bazı şeyhlerin sevinmelerinin bir cezası olmuştur. Bkz. Nazmî, s. 231-232.

164 Naîmâ, V/2094; Uzunçarşılı, III/360.

Üstüvânî Mehmet Efendi (ö. 1072/1661)'nin¹⁶⁵ reisliğinde oldukça güç kazanan Kadı-zâdeliler hareketi, meşhur Çınar Vakası'na (Vak'a-i Vakvakıyye) (4 Mart 1656) kadar devam etti. Bu olayda Üstüvânî'ye destek veren saray ve devlet adamlarından bir çoğu öldürüldüğü için Kadı-zâdelilerin gücü bir ölçüde kırılmıştı. Böylece Pâdişâh yanında hünkar şeyhliğine kadar yükselen Üstüvânî, sarayda elde ettiği nüfuzu mutasavvıflar aleyhinde kullanmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır.

Kadı-zâdelilerin bu davranışları gittikçe daha kötü bir şekilde devam ederek, devlet işlerine müdahale şeklini almış, bu hal Köprülü Mehmed Paşa'nın vezir-i âzamlığına kadar devam etmiştir.

Köprülü Mehmet Paşa (ö.1072/1666) ileri gelen ulemâyı toplayıp bu vâizlerin davranışlarının doğru olup olmadığını görüşmüş, onlar da bunların hareketlerinin bâtil olduğunu beyân edip, fitne çıkaranların cezâlandırılmaları gerektiğini söylemişler¹⁶⁶. Bunun üzerine Vezîr-i âzam keyfiyeti Pâdişâh'a arz ederek fesâdı kıskırtanların katledilmelerine dâir emir almış, fakat buna rağmen onları öldürme yoluna gitmemiş, elebaşları olan Üstüvânî ile Türk Ahmet, Küçük Emir ve Dîvâne Mustafa gibi tahrik edici vâizleri yakalatıp Kıbrıs'a sürgün ettirmişti¹⁶⁷. Böylece şeyhleri ve tekkeleri bunların elinden kurtaran Köprülü, Kadı-zâdeliler hareketinin fiilen sona ermesini sağlamış oldu. (1066/1656)

Osmanlı'nın kurulduğu dönemden beri meslek ve meşreb farklılığı sebebiyle medrese ulemâsı ve tasavvuf mensupları arasında sâdece fikrî planda kalmak üzere anlaşmazlık ve rekabet olmuşsa da, bu durum hiçbir zamân bu devirde görüldüğü kadar fiilî sâhaya intikal edip, tehlikeli bir hal almamıştı. Daha önce de belirttiğimiz gibi yıllarca âhenk içinde yan yana varlığını sürdüren bu iki sınıf zamân zamân işbirliği dahi yapmışlardı.

Bu olaylarda ilmiye sınıfından olup da, Kadı-zâdeli vâizleri desteklemeyen, onlardan farklı düşünen bir sınıftan olduğu da görülür. Nitekim Naîmâ *Tarih* 'inde bu hususla alakalı olarak şunları anlatmaktadır:

"Devrin ileri gelenlerinden Bolevî Mustafa Efendi, Minkarî-zâde Yahyâ Efendi (ö. 1088/1677) ve bazı alimler biraraya gelmişler, Kadı-zâdelileri konuşuyorlarmış. Orada bulunanlardan Hanefî Efendi, "Kadı-zâdeliler bu devlete dalbudak salmış bir köklü ağaca benzer. Bir dalı bostancılar ocağına, bir dalı baltacılar ocağından ta saray-ı hümayuna, bir büyük dalı bütün çarşı esnafına sirayet ederek sağlamlaştırmıştır. Güzellikle nasihat kabul etmiyorlar, ne suretle defedelim?" demiş. Bolevî Mustafa Efendi de: "Ey azizler, Allah dostlarının kılıçları keskin-

165 Mehmed Murad bu şahıs için Şamdan kaçmış bir mücrim ve serseri nitelendirmesini yapmaktadır. Bk. Mehmed Murad, VII/57.

166 Muhammed Nazmî, Köprülü Mehmed Paşa'nın Kadı-zâdelilerin teaddi ve tecâvüzlerini görüp o dönemde şeyhülislâm olan Hanefî Efendi'den fetva istediğini, şeyhülislâm'ın da "Kadı-zâde'ye mensup olan vâizlerin ekserisi yeryüzünde fesat için çalşanlar olmağın, nefyolunmaları lazımdır." şeklinde fetva verdiğini, bunun üzerine tarikat erbabının bir müddet müsterih olduklarını nakletmektedir. Bkz. Nazmî, s. 233.

167 Naîmâ, VI/2723-2725; Uzunçarşılı, III/364; Yurdayın, *İslâm Tarihi*, s. 71.

dir. Onları bununla intikama havale etsenize.” deyince, orada bulunanlardan Gafur Efendi başını kaldırıp, “Sultanım, biz zahir emriyle iş bitsin diyoruz, yoksa iş Allah’a kalırsa Allah müntakimdir.” dedi. Arkasından Allahü Teâlâ’dan bu fitneleri ortadan kaldırması için duâ ettiler ve dağıldılar.”¹⁶⁸

Burada dikkat çekici bir durum ortaya çıkıyor. O da, alimlerin Kadı-zâdeli vâizlerin yaptıklarından rahatsız olmalarına rağmen çözüm üretecek kudretten yoksun olmalarıdır.

Nitekim kaynaklar iki gurup arasındaki mücâdelede tasavvuf çevreleri ile irtibatlı olduğu söylenen ve Kürt Mollâ diye tanınan Mehmet Efendi ile, Tatar İmâm diye tanınan Kefeli Hüseyin Efendi’den başka Kadı-zâdelilere karşı çıkan başka isimlerden bahsetmemektedirler. Bu da gösteriyor ki, ya ulemâ durumun vehâmetini farketmekten aciz kalmışlardı, ya bu dönemdeki ulemâ ilmî yönden gerekli donanıma sahip değildi veya Kadı-zâdeliler’in nüfuz ve baskısından korkmuşlardı. Kadı-zâdelilerin ilmî tenkidlerden kaçınacak kadar aciz olduklarına dair rivayetler dikkate alınacak olursa bu son husûsun kuvvetle muhtemel olduğu düşünülebilir.

Gerçekte çıkarıcı ve kurnaz bir gurubun koyu bir taassup ve yaygara ile din perdesi altında ortalığı karıştırarak menfaat temin etme çabasından başka maksat gütmeyeceği görülen bu harekete karşı ulemâ ortak bir cephe tesis ederek cesur davransaydılar veya Tatar İmâm ve Kürt Mollâ’yı bu konuda yalnız bırakmasaydılar, Kadı-zâdeliler’in yıpratılması, hiç olmazsa tâcizkâr hareketlerinin engellenmesi bu safhaya gelmeden mümkün olabilirdi.

Bundan dolayı diyebiliriz ki, tarikatleri şerîat dışı sayan kürsü vâizleri ile tarikat ehli arasındaki uzlaşmazlıktan ortaya çıkan bu çatışmaların asıl sebebini, yaşanan iç sorunların ağırlığı ve idârenin aciziyeti yanında, bilgi birikimleri ve yetkinlikleri giderek zayıflayan ulema sınıfının yarattığı boşluğu, halk üzerinde etkili bağnaz vâizlerin doldurması oluşturmuştur.

Bütün bu olaylar bu açıdan ele alındığında Sivâsî Efendi’nin Kadı-zâde’ye karşı cephe alışında haksız olduğunu söylemek zordur. Belki de o Kadı-zâde’ye karşı çıkıp fikirlerini yaymasına engel olmasaydı daha o günden bu vahim hâdiselerin meydana gelmesi mümkün olabilirdi.

İki taraf arasında tartışma konusu yapılan meseleler günümüzden bakıldığı zaman, basit ve yavan konular olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu tür tartışmalar Tarihçi Mehmed Murad’ın da ifade ettiği gibi din oldukça devamı tabii bulunmuş bir muammadır. Tartışmalarda her iki taraf da hem haklı hem de haksızdır. Haklıdırlar çünkü her iki tarafın esâs emelleri meşrû’ ve nisbeten makbuldür. Münevverlerinin takrirlerinde itiraz edilecek cihet bulunmaz. Ne çare ki, her iki tarafın cahil mensupları tartışmaları çirkin vâdilere hatta küfre

168 Naîmâ, VI/2729-2730.

kadar götürmüş, ortalığı izlâl etmişlerdir. İşte bu şekil taassub, Osmallılığı terakkî ve tekemmülden meneden amillerin başlıcalarından biridir¹⁶⁹.

Netice olarak bu konuda görüşlerine tamamen iştirak ettiğimiz Yaşar Ocak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Kadı-zâdeliler hareketi XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin buhranlı döneminin ortaya çıkardığı dîni bir hareket gibi görünmektedir. Hareketin maksadı görünüşte devletin içinde bulunduğu bozukluğun dinde yapılacak tasfiye ile gerçekleşebileceği anlayışına dayanıyordu. Ancak Kadı-zâdelilerin genel tavrı dikkate alındığında bu hareketin müsâit ortamdan yararlanarak dinde tasfiyeciliği paravan yapıp dîni çevrelerin mevcut nüfuz ve iktidar mücadelesine katılması ve bundan menfaat sağlama gayesi güden bir hareket olduğu görülmektedir.”¹⁷⁰

Sonuç olarak ifade edelim ki, günümüzde belli bir döneme ait Kadı-zâdeliler - Sivâsîler tartışmalarına bakarak, tüm tarih boyunca alimlerle mutasavvıfların hep çatışma halinde olduklarını söylemek doğru değildir. Yani bu hususta bir genellemeye gitmek de doğru olmaz. Kaldı ki, Kadı-zâdeliler - Sivâsîler tartışması da İstanbul ve çevresi ile sınırlı kalmış mevzî bir hareket olup, ne Kadı-zâde medrese ulemasını, ne de Sivâsî tekke erbabını bütümen temsil konumunda değıllerdir. Neticede bu hareket mevzî olmakla birlikte, Osmanlı devletinde daha sonraki dönemlerde de Kadı-zâdeliler ve Sivâsîlerin anlayışını paylaşan zümreler dâimâ mevcut olmuş, günümüzde de bunun uzantılarını görmek mümkün hâle gelmiştir. Zira ilimsiz, adet ve örfilere saygısız bir taassuba hissiyatın da karışması halinde önü alınmayacak olayların vuku'u her zaman için imkân dahilindedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülmecîd Sivâsî, *Bidâ'atü'l-Vâizîn*, Süleymâniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, 1032/2.
_____, *Dürer-i Akâid ve Ğurer-i Külli Sâikin ve Kâid*, Süleymâniye Ktp., Mihrişâh Sultan, 300/1.
_____, *Firavn'un İmânına Dâir Risâle*, Süleymâniye Ktp., Mihrişâh Sultan, No: 294/5.
_____, *Letâifü'l-Ezhâr ve Lezâizü'l Esmâr*, Süleymaniye Ktp., Mihrişâh Sultan, No: 255.
_____, *Mi'yâr-ı Tarîk*, Süleymaniye Ktp. Mihrişâh Sultan 300/3.
_____, *Miskâlu'l-Kulâb*, İst. Üniv. Merkez Ktp. Türkçe Yazmalar No: 2311.
_____, *Tefsîr-i Sûre-i Fâtiha*, Süleymâniye Ktp., Mihrişâh Sultan, 300/2.
Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ*, nşr. Ahmet Kalaş, Müessesetü'r-Risâle, (III. Baskı), Beyrut, 1983.
Ali Emiri, “Kadı-zâde Şeyh Mehmed Efendi'nin IV. Murad'a Sunduğu Kaside”, *Osmanlı Tarih ve Edebiyatı Mecmuası*, Yıl: 2, Sayı: 14 (30 Nisan 1335).

169 Mehmed Murad, VII/53-54.

170 Bkz. Ocak, “Kadı-zâdeliler Hareketi”, s. 225.

- Ankaravî, Rusuhî İsmail, *Hüccetü's-Semâ'*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa Kitaplığı No: 255/2.
- Arslan, A. Turan, "İmam Birgivi ve Tasavvuf", *Büyük İslâm ve Tasavvuf Önderleri*, Vefa Yayıncılık, İst., 1993.
- _____, *İmam Birgivi, Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İst., 1992.
- Aynî, M. Ali, *Türk Ahlakçıları*, Kitabevi Yay., İst., 1993.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matb., İst., 1976.
- Birgivi, Muhammed b. Muhammed, *Tarikat-ı Muhammediyye*, trc. Celal Yıldırım, Demir Kitapevi, İst., 1979.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahih*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İst., ts.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Meşâyih-i Osmâniye'den Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, Kütüphanesi İslâm, İst., 1318.
- Câmî, Mevlânâ Abdurrahmân, *Nefehâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, trc. ve Şerh, Lâmi'î Çelebi, Marifet Yay., İst., 1980.
- Demirci, Mehmed, "Birgivi ve Tasavvuf", *İmam Birgivi*, TDV Yay., Ank., 1994.
- Ebû Davud, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünenü Ebî Dâvud*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sakâfiyye, Beyrut, 1409/1988.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Ihyâu Ulûmi'd-Dîn*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1939.
- Gölpınarlı, Abdalbaki, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkilab ve Aka Yay., İst., 1983.
- Gündoğdu, Cengiz, *Abdülmecîd-i Sivâsî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (Basılmamış Doktora Tezi); Erzurum, 1997.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İst., ts.
- Hammer, B.J. Von., *Büyük Osmanlı Târîhi*, trc. Mehmed Ata, Yayına haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, İst., 1990.
- Hocazâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, İst., 1317.
- Hulvi, Mahmut Cemalettin, *Lemazât-ı Hulvîyye ez Lemeât-ı Ulviyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi., No; 4536., vr. 202.
- Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-ı Ebrâr (Şerh-i Esmâr-ı Esrâr)*, Süleymaniye Ktb., Yazma Başışlar, No; 32307.

- İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Dârü Sâdır, Beyrut, ts.
_____, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Nuri Gençosman, MEB. Yay., İst., 1992.
- İbn Mâce, Ebî Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünen*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbâki, Mektebetü'l-İslâmiyye, İst., ts.
- İsmail Ankaravî, "*er-Risâletü'l-Tenzihîyye fî Şe'ni'l-Mevlevîyye*", Süleymâniye Ktp. Nafiz Paşa 397/2.
- Kadı-zâde Mehmed Efendi, *er-Risâletü'l-Kâmi'a li'l-Bid'a Nâsıratün li's-sünneti Dâmi'atün li'l-Bid'ati*, Süleymâniye Ktp., Serez, No: 3876.
- Kara, Mustafa, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yay., İst. 1990.
_____, *Niyazi-i Mısri*, TDV Yay., Ank., 1994.
_____, "Bâlf Efendi, Sofyalı", *DİA*, V, 21.
- Karaman, Hayreddin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İst., ts.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Kâtip Çelebi*, Ceride-i Havâdis Matbaası, İst., 1310.
_____, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyari'l-Ahak*, Haz.: Orhan Şaik Gökyay, MEB Yay., No: 2122, İst., 1993.
- Lekesiz, M. Hulusi, "Osmanlı İlim Zihniyeti: Teşekkürü Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu Dergisi*, c. XI, sayı: 49, Eylül 1991.
- Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Fâruk*, Matbaa-i Amidi, İst., 1329.
- Mehmet Süreyya, *Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye (Sicilli-i Osmânî)*, Matbaa-i Âmire, 1308-1311.
- Mekkî, Muhammed b. Ebi'l-Hasan Ali b. Abbas, *Kütü'l-Kulûb*, Matbaatu'l-Meymeniyye, Mısır, 1306/1888.
- Muallim Cevdet, *Mekteb ve Medrese*, haz.: Erdoğan Erüz, Çınar Yay., İst., 1978.
- Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1989.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahihu Müslim*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İst., ts.
- Naîmâ, Mustafa Efendi, *Tarih-i Naîmâ*, (*Ravzatü'l-Hüseyn fî Hülasâti Ahbâri'l-Hafikîn*), çev. Zuhuri Danişman Zuhuri, Danişman Yay., İst., 1967.
- Nazmî, Muhammed, *Hediyetü'l-İhvân*, (İnceleme ve Edisyon Kritikli Metin, Doktora Tezi İkinci Kısım) Haz.: Osman Türer, Ankara, 1982.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Sünen* (Suyûtf Şerhi ve Sindî Haşiyesi'yle birlikte), nşr. Abdulfettah Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1988.
- Ocak, A. Yaşar, XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış, "Kadıızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, c. XIX, Sayı:1-2, Ankara (1979-1983).
- , "İbn Kemal'in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiye'sinde İlim ve Fikir Hareketi", *Şeyhülislam İbn Kemal* (Sempozyum Bildirisi), TDV Yay., Ankara, 1989.
- Sakaoğlu, Necdet, "Kadıızâdeliler-Sivasîler", *DBİA*, İst. 1994.
- Sakıb Dede, *Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân*, Matbaa-i Vehbiyye, Mısır, 1283/1866.
- Suhreverdî, Ebû Hafı Şihâbüddîn Ömer, *Avârifu'l-Ma'ârif*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1966.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâyi'ü'l-Fuzalâ*, Neşre haz: Abdulkadir Özcan, Çağrı Yay., İst., 1989.
- Taşköprüzâde, 'İsâmüddin Ebû'l-Hayr Ahmet b. Mustafa, *eş-Şakâiku'n-Nu'mânîye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniye*, nşr. Ahmet Subhi Furat, Edebiyat Fak. Basımevi, İst., 1985.
- Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târîhi*, Boğaziçi Yay. İst., 1993.
- Tüsî, Ahmed b. Muhammed b. Muhammed, *Bevâriku'l-İlmâ' fi Tekfiri Men Yuharrimü's-Semâ'*, Süleymâniye, Esad Efendi Kitaplığı, No: 1314.
- Türer, Osman, *Türk Mutasavvıf ve Şairi Muhammed Nazmî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., No: 957, Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1973.
- Yahya Efendi, *Divan-ı Yahyâ*, Neşre haz: Mehmed Çavuşoğlu, İÜEF Yay., No: 2233, İst., 1977.
- , *Divan-ı Yahyâ*, Millet Ktp., Ali Emirî, No: 517.
- Yetik, Erhan, *İsmail Ankaravî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İşaret Yay., İst., 1992.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, MÜİF Yay., İst., 1980.
- Yurdaydın, H. Gazi, "Türkiye'nin Dinî Tarihine Umumi Bir Bakış", *AÜİFD*, c. IX, Ankara, 1961.
- , *İslâm Tarihi Dersleri*, AÜİF Yay., No:182, Ankara, 1988.
- Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, İst., 1992.